

Τὰ συνταγματικὰ ὄρια τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ νομικοῦ καθεστώτος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος¹

ΕΙΡ. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ*

I. Ὁ νομικὸς προβληματισμὸς

Ἡ ἀρχὴ τῆς «νόμῳ κρατούσης πολιτείας» διατήρησε ἀκαμαῖο τὸν πολιτικοκρατικὸ πυρῆνα τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 20^{οῦ} αἰῶνα μέχρι καὶ σήμερα. Πάντως, ἀκόμη καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς ὀθωνικῆς πολιτικοκρατίας, ἡ ἑλληνικὴ Πολιτεία διέκρινε τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα σὲ ἐσωτερικὰ (λατρεία, τάξη χειροτονιῶν, διαποιόμανση) καὶ ἐξωτερικὰ (διοικητικά - κοσμικά)². Τὸ ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος ἔχει ἐπιδείξει ἀξιοθαύμαστη ἀντοχὴ στὸν χρόνο καὶ προσδιορίζει τὴν Ἐκκλησία μὲ τὰ ἐξῆς τρία χαρακτηριστικά: ὅτι «γνωρίζει ὡς κεφαλὴ τὸν Ἰησοῦ Χριστό», ὅτι εἶναι «ἀναπόσπαστα ἐνωμένη δογματικὰ μὲ τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μὲ

* Ἡ Εἰρήνη Χριστινάκη εἶναι Ἀναπληρώτρια Καθηγήτρια Κανονικοῦ Δικαίου τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ε.Κ.Π.Α., Νομικὴ Σύμβουλος τῆς Ἱεραῆς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ δικηγόρος.

1. Ὁ κύριος κορμὸς τῆς πρώτης καὶ ἓνα σημαντικὸ μέρος τῆς τρίτης ἐνότητας τῆς παρούσας Εἰσηγήσεώς μου ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ τὸ ἄρθρο μου μὲ τίτλο: «Περὶ τὸ Νομικὸ Καθεστῶς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (Σύγχρονοι Προβληματισμοί)», στὸ *Ἀντικίνησωρ. Τιμητικὸς Τόμος Σπύρου Π. Τρωιάνου*, ἐκδ. Ἀντ. Ν. Σάκουλα, Ἀθήνα 2013, σελ. 1839-1860. Ἡ δευτέρη ἐνότητα ἀποτελεῖ πρώτη δημοσίευση, καὶ ἐξετάζει τὰ συνταγματικὰ ὄρια ἀναθεωρήσεως τοῦ νομικοῦ καθεστώτος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Κανονικῆς διδασκαλίας ἀναφορικὰ μὲ τὸ περιεχόμενον τῶν ὄρων «Ἱερά Παράδοση», «ἱεροὶ ἀποστολικοὶ καὶ συνοδικοὶ κανόνες» καὶ «ἱερὲς παραδόσεις», ὡς συμβολὴ στὴ θεωρία περὶ τῆς νομικῆς σημασίας πού λαμβάνουν ἐντὸς τοῦ κειμένου τοῦ ἀρθροῦ 3 τοῦ Ἑλληνικοῦ Συντάγματος.

2. Βλ. Γκ. Α. ΜΑΟΥΡΕΡ, *Ὁ Ἑλληνικὸς λαός*, μτφρ. Ὀλγας Ρομπάκη, Χαϊλδεβεργή 1835, ἐκδ. Τολίδη, Ἀθήνα 1976, σελ. 504-508, ὅπου ἀνάλυση τοῦ συγγραφέα ἐπὶ τῆς Διακήρυξης τῆς Ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας τῆς 23 Ἰουλίου (3 Αὐγούστου) 1833. Πρβλ. Προκοπίου, Μητροπολίτου Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου, «Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας στὴν Ἑλλάδα», *Χριστιανὸς ΚΗ'* (1989), τεύχ. 292, σελ. 159-167.

κάθε άλλη όμοδοξη Έκκλησία» και ότι «τηρεί άπαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς άποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις». Στην πρώτη παράγραφο του πρώτου άρθρου του *Καταστατικού Χάρτη της Έκκλησίας της Ελλάδος* (Ν. 590/1977) επαναλαμβάνεται ή άνωτέρω συνταγματική διάταξη και δηλώνεται πανηγυρικόως ότι ή Έκκλησία είναι *θείο καθίδρυμα*, ενώ στην τέταρτη παράγραφο του ίδιου άρθρου όρίζεται ότι, κατά τις νομικές της σχέσεις, είναι *Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου*.

Ό Άν. Χριστοφιλόπουλος και ό Σπ. Τρωιάνος, ανατρέχοντας στη διδασκαλία της Έκκλησίας, δέχονται ως σκοπό της θεσμικής της όντότητας τή σωτηρία και τον άγιασμό του ανθρώπινου γένους³. Οί έννοιες της σωτηρίας και του άγιασμού, αναλόγως του πλαισίου έκφορᾶς τους, επιδέχονται πολλές έρμηνείες. Γι' αυτό ό Σπ. Τρωιάνος προτάσσει στον όρισμό του τή διατύπωση: «Σύμφωνα με την όρθόδοξη δογματική διδασκαλία, Έκκλησία όνομάζεται...», μεταθέτοντας ρητόως τό έννοιολογικό ύπόβαθρο του νομικού όρισμού της Έκκλησίας στην πηγή του άυτοπροσδιορισμού της. Ένώ ή νομική έπιστήμη κάνει αυτήν την έπισήμανση, ό Έλληνας νομοθέτης υίοθετεί τους δογματικούς όρισμούς της έννοιας και της άποστολής της Έκκλησίας, χωρίς τέτοιου είδους εισαγωγικές προτάσεις.

Ό Π. Χριστινάκης σχολιάζει θετικά τις ως άνω νομοθετικές διατάξεις της έλληνικής έννομης τάξης, σημειώνοντας ότι «άποτυπώνουν άριστα την πεμπουσία της περι Έκκλησίας όρθόδοξης διδασκαλίας»⁴. Αποδίδει δέ την άποτύπωση αυτή όχι στον ένστερνισμό αλλά στη γνώση της διδασκαλίας της Έκκλησίας από τον συνταγματικό και κοινό νομοθέτη⁵. Άσκει όμως δριμεία κριτική στον παραλλήλως ισχύοντα νομοθετικό χαρακτηρισμό της Έκκλησίας ως Ν.Π.Δ.Δ., θεωρώντας τον άντικανονικό, άντισυνταγματικό και άσυμβίβαστο με τή «φύση και την ουσία της Έκκλησίας»⁶. Άλλά και ό Άν. Μαρίνος καταδεικνύει τή διάσταση μεταξύ της Έκκλησίας ως εύχαριστιακής κοινότητας και ως

3. ΑΝ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνικόν Έκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Άθήναι 1965, σελ. 7. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Παραδόσεις του Έκκλησιαστικού Δικαίου*, έκδ. Άντ. Ν. Σάκκουλα, Άθήνα 1984², σελ. 32. Βλ. και ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ - Γ. ΠΟΥΛΗ, *Έκκλησιαστικό Δίκαιο*, Άντ. Ν. Σάκκουλα, Άθήνα - Κομοτηνή 2003², σελ. 2, όπου επαναλαμβάνεται ό όρισμός του 1984. Βλ. και Γ. ΠΟΥΛΗ, *Νομοθετικά Κείμενα Έκκλησιαστικού Δικαίου*, έκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 2000⁴, σελ. 44.

4. Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *Έλληνικό Έκκλησιαστικό Δίκαιο*, Β2, *Η Ίερά Σύνοδος της Ίεραρχίας της Έκκλησίας της Ελλάδος*, έκδ. Συμμετρία, Άθήνα 1995, σελ. 203-205.

5. Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *ό.π.*, σελ. 201-202.

6. Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *ό.π.*, σελ. 204-205.

Ν.Π.Δ.Δ. και παρατηρεί ότι, όταν ο νομοθέτης όρίζει την Έκκλησία ως Ν.Π.Δ.Δ., «μόνον ως προς τις νομικές της σχέσεις», δέν έπιλύει τó πρόβλημα τής αύστηρης όριοθετήσεως τού δημόσιου ρόλου της έντός τού πλαισίου τού πολιτειακού δικαίου, καθώς ό έρμηνευτής τού δικαίου αύτου ή ό έφαρμοστής του όφείλει νά προσανατολισθεί προς τó έκκλησιολογικό κατά την όρθόδοξη διδασκαλία περιεχόμενο τών θεολογικών όρων, ώστε νά μñ άχθει σέ συμπεράσματα πού θα άλλοιώνουν τó δόγμα⁷.

Η γνώμη τού Π. Χριστινάκη περι άντισυνταγματικότητας τού χαρακτηρισμού τής Έκκλησίας ως Ν.Π.Δ.Δ. δέν έπικράτησε στή θεωρία και τή νομολογία, πράγμα πού άποτέλεσε ένα πρώτο δείγμα για τó πώς ή πολιτειοκρατική άντίληψη τής μεταπολίτευσης συνέλαβε τά συνταγματικά όρια, έντός τών όποιων θα μπορούσε νά κινηθεί ό κοινός νομοθέτης για νά οίκοδομεί και νά άναθεωρεί σñ τῷ χρόνῳ και προοδευτικῶς τó νομικό καθεστῶς τής Έκκλησίας τής Ελλάδος.

Πάντως, ή παράλληλη ίσχύς και χρήση διαφορετικῶν νομοθετικῶν όρισμῶν τής έννοιας και τής άποστολῆς τής Έκκλησίας, άλλου κατά τó Σύνταγμα και άλλου κατά τόν Ν. 590/1977, έλέγχθηκε και άπό τόν Γ. Πουλῆ, υπό διαφορετική όμως όπτική. Ό Γ. Πουλῆς έπισημαίνει ότι τó βασικό χαρακτηριστικό τής νομικῆς έννοιας τής Έκκλησίας είναι ή σύλληψη της ως ανθρώπινης κοινότητας και άσκει κριτική στόν Έλληνα νομοθέτη για τή χρήση μεταφυσικῶν προτάσεων, όπως αύτή τού χαρακτηρισμού τής Έκκλησίας ως θείου καθιδρύματος⁸. Όσοτόσο, άναγνωρίζει ότι ή νομοθετική πολιτική, παρόλο πού δέν θα έπρεπε νά φθάνει στό σημείο νά εκφέρει μεταφυσικές προτάσεις, συνεκτιμᾷ τή λειτουργία τών εκφάνσεων τής εκκλησιαστικῆς ζωῆς στούς κοινωνούς τού δικαίου.

Κατά τή γνώμη μας, στήν περίπτωση τού νομοθετικού όρισμού τής Έκκλησίας τής Ελλάδος, προτάθηκε τó λειτουργικό κριτήριο, ως έξισορρόπηση μεταξύ τής περιγραφῆς τών στοιχείων αύτοπροσδιορισμού μᾶς ζωντανῆς και ενεργοῦ ανθρώπινης κοινότητας και τής τεχνολογίας τής νομικῆς όρολογίας. Μὲ άλλα λόγια, όσον άφορᾷ τή σχέση γλωσσικῆς ακρίβειας και αλήθειας (άντλώντας τή σχετική όρολογία άπό τή μνημειώδη αντιπαράθεση μεταξύ Strawson και Austin), οί συγκεκριμένες «μεταφυσικές προτάσεις» δέν υπάγον-

7. Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Σχέσεις Έκκλησίας και Πολιτείας* (Ύπό τó Σύνταγμα τού 1975 και τόν νέον Καταστατικόν Χάρτην τής Έκκλησίας τής Ελλάδος), έκδ. Έκκλησιαστικόν Έπιστημονικόν και Μορφωτικόν Ίδρυμα Ιωάννου και Εριέττης Γρηγοριάδου, Άθήνα 1984, σελ. 39.

8. Γ. ΠΟΥΛΗ, *ό.π.*, σελ. 20-21.

ται *stricto sensu* στην έννοια της πρότασης (sentence), αλλά συνιστούν «προτασιακό περιεχόμενο», το οποίο, έντασσόμενο στο κείμενο του νόμου, παύει να αναμετρᾶται με τὰ γεγονότα, με τις κατὰ τὸν Strawson «ἐξωγλωσσικὲς ὀντότητες», καὶ χρησιμεύει μόνον ὡς ἐνδολεκτικὴ πράξη (illocution), δηλαδή δήλωση «κατασκευῆς». Ὁ νομοθέτης εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορος ὡς πρὸς τὴ δυνατότητα τῆς ἀληθειας ἀποτίμησης τῶν μεταφυσικῶν ἐννοιῶν ποὺ χρησιμοποιεῖ. Στοχεύει ἀποκλειστικῶς στὴ διατήρηση τῆς σχετικῆς ἰσχύος τῆς «συμβατικῆς» χρήσης τῶν ἐννοιῶν, ἐντὸς τοῦ συγκεκριμένου πλαισίου ἐκφορᾶς τοῦ νόμου, ἐντὸς δηλαδή μιᾶς «ἐνιαίας διάστασης»⁹.

Τέτοιου εἴδους δηλώσεις τοῦ νομοθέτη ἔχουν μακρὰ ἱστορία καὶ παρουσιάζουν διάρκεια στὸν χρόνο. Στὸ Προοίμιο τοῦ Θεμελιώδους Γερμανικοῦ Νόμου (1949) ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁ Νόμος ψηφίζεται ἀπὸ τὸν νομοθέτη «ἔχοντας συνείδηση τῆς εὐθύνης του ἀπέναντι στὸν Θεὸ καὶ στοὺς ἀνθρώπους»¹⁰. Μετὰ ἀπὸ τὸν Β΄ παγκόσμιον πόλεμον ἡ περίοδος τῆς ἀπόλυτης αὐθεντίας τοῦ Κράτους (Staatpositivismus) ἔδωσε τὴ θέση τῆς στὴν αὐτονομία τοῦ δικαίου ἔναντι τῆς Πολιτείας καὶ στὴ μετατόπιση τῆς εὐθύνης τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο ἔλεγχον τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας σὰ κατοχυρωμένα ἀπαράγραπτα ἀνθρώπινα δικαιώματα¹¹. Ἡ διατύπωση περὶ εὐθύνης ἀπέναντι στὸν Θεὸ δὲν εἶχε τὴν πρόθεση νὰ προσδώσει στὸ ἔργο τοῦ νομοθέτη μεταφυσικὴ χροιά ἢ θρησκευτικὴ νομιμοποίηση, ἀλλὰ νὰ καταδείξει τὸ ὕψιστον ἠθικὸ μέγεθος τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς εὐθύνης του. Ἡ λέξις «Θεός» καταδεικνύει ὅτι ἡ μεταπολεμικὴ Γερμανία εἶχε τὴν ἀνάγκη νὰ διακηρύξει τὸ ἀπόλυτον καὶ ἀνεπίδεκτον διολίσθησης τῆς εὐθύνης τοῦ νομοθέτη σὲ ὁποιαδήποτε σχετικότητα, ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἠθικὸ τῆς ὑπόβαθρο. Κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ ἀνωτέρω διατύπωση δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς τήρησης ἴσων ἀποστάσεων τοῦ Κράτους πρὸς τοὺς θρησκουόντες, τοὺς ἀθέους ἢ ἀγνωστικιστές, ἀλλὰ καταφάσκει τὸ δικαίωμα τοῦ «ἀναφέρεσθαι» σὲ αὐτὸ ποὺ ὁ καθένας θεωρεῖ ὡς ὕψιστη Ἄξια.

9. Περισσότερα γὰρ τὴν ἐννοια τῶν ἀνωτέρω ὄρων, βλ., τὰ συνεχόμενα καὶ ὁμότιπλα ἄρθρα τῶν J. AUSTIN καὶ P. F. STRAWSON, στὸ S. BLACKBURN AND K. SIMMONS, *Truth*, Oxford University Press, Oxford 1970, σελ. 149-162 καὶ 163-183, ἀντίστοιχα. Καὶ τὰ δύο ἄρθρα φέρουν τὸν τίτλον *Truth*.

10. Κ. ΜΑΥΡΙΑ - Α. ΠΑΝΤΕΛΗ, *Συνταγματικά Κείμενα Ἑλληνικά καὶ Ξένα*, ἐκδ. Ἄντ. Ν. Σάκουλα, Ἀθήνα - Κομοτηνὴ 1990, σελ. 451.

11. ΕΥ. ΖΟΥΜΑ, «Ἡ ἀρχὴ τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας στὸ καθεστὸς τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας στὴ Δ. Γερμανία», *Χριστιανὸς ΚΘ΄* (1990), τεύχ. 293, σελ. 13- 25, ἐδῶ: σελ. 16, 18.

Και τούτο διότι ή πρόταση «ύπάρχει Θεός» δέν είναι περισσότερο μεταφυσική από την πρόταση «δέν υπάρχει Θεός» ή «δέν γνωρίζω αν υπάρχει». Περαιτέρω, και ή διατύπωση «έχω συνείδηση» δέν είναι αποδείξιμη με τούς όρους τής λεγόμενης αντικειμενικής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, ή ισότητα τών αποστάσεων του Κράτους απέναντι στίς θρησκείες δέν είναι αναγκαίο να σημαίνει σιωπή του νόμου, αλλά διατύπωση τών «μεταφυσικών προτάσεων» κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να γίνονται καθολικά αποδεκτές όχι μόνον από την πλειονότητα του πληθυσμού αλλά και από κάθε μειονότητα θρησκευτικού ή φιλοσοφικο-ιδεολογικού προσανατολισμού. Ακριβώς όπως συμβαίνει και με τίς μη έπιδεχόμενες απόδειξη προτάσεις του νόμου, τών οποίων ή νομική ισχύς γίνεται συμβατικά δεκτή από όλους τούς κοινωνούς του δικαίου, έφόσον ο νόμος πηγάζει από την έκφραση ένός δημοκρατικά έκλεγμένου νομοθετικού σώματος, και για όσο διάστημα ο νόμος τίς διατηρεί σε ισχύ, ανεξάρτητα από την προσωπική πεποίθηση του καθενός ως προς την αλήθειά τους.

Σέ συνάφεια με όλα τα προαναφερθέντα, παρατηρείται ότι και στο υπό προτεσταντική έπιρροή Γερμανικό Δίκαιο οί έκκλησίες αναγνωρίζονται ως Ν.Π.Δ.Δ., όμως έχει γίνει σαφές στη νομική θεωρία ότι ή ρύθμιση αυτή δέν σημαίνει την ένσωμάτωση του έκκλησιαστικού θεσμού στον θεσμό τής Πολιτείας, αλλά την προστασία του¹² μέσω τής κατοχύρωσης τής ικανότητας κάθε έκκλησίας να είναι φορέας δημόσιων αρμοδιοτήτων και δικαιωμάτων και την υπογράμμιση του δημόσιου χαρακτήρα τής έκκλησιαστικής δράσης, ή οποία ούτε έλκεται, ούτε παρέχεται από την Πολιτεία¹³. Η στάση αυτή εκδηλώνεται και στα έπιμέρους νομοθετήματα, στα οποία δέν υπάρχει έχνος κρατικής έποπτείας στίς πράξεις έκκλησιαστικής διοίκησης και όργάνωσης¹⁴. Ο Ν. Ζαχαρόπουλος κάνει λόγο για ήπιο κλίμα χωρισμού Έκκλησίας και Πολιτείας και πολιτισμένη συνύπαρξη¹⁵. Θα συμφωνήσουμε με τον Ευ. Ζούμα ότι δέν υφίσταται

12. Θ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Σχέσεις Έκκλησίας και Πολιτείας (Συμβολή στην έρμηνεία του άρθρου 3 του Συντάγματος)», Χριστιανός ΚΘ' (1990), τεύχ. 293, σελ. 54-65, έδω: σελ. 64. Για τη νομική προσωπικότητα τής Όρθόδοξης Μητρόπολης Γερμανίας βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Η Έλληνική Όρθόδοξη Μητρόπολη Γερμανίας και ο Καταστατικός αυτής Χάρτης», στο *Ζητήματα Βυζαντινού και Έκκλησιαστικού Δικαίου* Ι, έκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα 1990, σελ. 33-51, ίδια σελ. 38 έπ.

13. ΕΥ. ΖΟΥΜΑ, *ό.π.*, σελ. 20, όπου και παραπομπή στίς νομοθετικές πηγές και στα έγχειρίδια τών Schmidt-Bleibtreu-Klein και του Maunz.

14. ΕΥ. ΖΟΥΜΑ, *ό.π.*, σελ. 21.

15. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία τών σχέσεων Έκκλησίας - Πολιτείας στην Ελλάδα*, τεύχ. Α', Εισαγωγή, έκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 88.

πλήρης χωρισμός Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας στὴ Γερμανία, παρὰ τὴ θρησκευτική οὐδετερότητα τοῦ Κράτους¹⁶.

Στὴν Ἰταλία, ὅπου ἡ πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ ἀνήκει στὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, ὁ μετασχηματισμὸς τοῦ Κράτους σὲ λαϊκὸ, κοσμικὸ, ὁλοκληρώθηκε μὲ τὸ Κονκορδάτο τοῦ 1984. Στὸ πρῶτο ἄρθρο τοῦ Κονκορδάτου ὀρίζεται ὅτι: «ἡ Ἰταλικὴ Δημοκρατία καὶ ἡ Ἁγία Ἐδρα διακηρύττουν ἐκ νέου ὅτι ἡ Πολιτεία καὶ ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία εἶναι, καθεμία στὸ πλαίσιο τῆς δικαιοδοσίας της, ἀνεξάρτητες καὶ κυρίαρχες, ἀναλαμβάνόμενες τὴν ὑποχρέωση τοῦ πλήρους σεβασμοῦ αὐτῆς τῆς ἀρχῆς στὶς σχέσεις τους καὶ τῆς ἀμοιβαίας συνεργασίας γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ καλοῦ τῆς Χώρας»¹⁷. Ἡ ἔννοια τοῦ λαϊκοῦ Κράτους δὲν ἐμπόδισε τὸ ἴδιο αὐτὸ Κράτος νὰ προσδώσει ιδιαίτερη προσοχὴ καὶ σημασία στὴν Ἐκκλησία ἐκείνη στὴν ὁποία ἀνήκει ἡ πλειονότητα τῶν πολιτῶν, ὄχι λόγῳ προνομιακῆς μεταχείρισης, ἀλλὰ ἐξαιτίας τῆς ἀναγνώρισης τῆς ἱστορίας, τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ κληρονομιάς ἑνὸς λαοῦ δεμένου ἱστορικὰ μὲ τὸν καθολικισμό¹⁸. Παρὰ τὴν ταυτόχρονη κατάργηση τῆς ἀρχῆς τῆς μοναδικότητος τῆς καθολικῆς θρησκείας στὸ ἰταλικὸ Κράτος, τὸ Κονκορδάτο διατηρεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς ὁμοταξίας στὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας καὶ συντηρεῖ ἓνα πεδίο θετικῆς προσέγγισης μεταξὺ τους, προσδιοριζόμενο ἀπὸ τὸν ἀπὸ κοινοῦ παραδεκτὸ καὶ ἐπιδιώξιμο σκοπὸ τῆς «προαγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου» καὶ τοῦ «καλοῦ τῆς Χώρας»¹⁹.

Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος ἡ ἐξαντλητικὴ παρουσίαση ὄλων των συστημάτων σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας στὸν διεθνή χῶρο, τὰ ὁποία ὁμολογουμένως παρουσιάζουν σημαντικὲς διαφορὲς μεταξὺ τους²⁰. Στὴν Ἑλλάδα, οἱ προ-

16. ΕΥ. ΖΟΥΜΑ, ὁ.π., σελ. 24-25.

17. Βλ. τὴν παρούσα μετάφραση τοῦ πρωτότυπου ἰταλικοῦ κειμένου στὸ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΑΛΑΧΑ, «Τὸ Κονκορδάτο μὲ τὴν Ἰταλία», *Σύγχρονα Βήματα* 67 (1988) 145-154, ἐδῶ: σελ. 149. Πρβλ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Σχέση Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ Ἰταλικῆς Πολιτείας», *Χριστιανὸς ΚΖ'* (1988), τεῦχ. 286, σελ. 81-105, ἐδῶ: σελ. 100-102. Βλ. καὶ GIUSEPPE D. TORRE, *La Revisione del Concordato*, Libreria Editrice Vaticana, Vaticano 1985. Βλ. καὶ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ Μητροπολίτου Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου, *Συστήματα Σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας. Μορφαὶ τοῦ Χωρισμοῦ*, ἐκδ. Παρουσία, Καβάλα 1987, ὅπου μετάφραση ὅλου τοῦ κειμένου τοῦ Κονκορδάτου καὶ τοῦ Πρόσθετου Πρωτόκολλου.

18. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΑΛΑΧΑ, ὁ.π., σελ. 148.

19. Φ. ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Θεώρηση τοῦ ἰταλικοῦ Προεδρικοῦ Διατάγματος γιὰ τὸ “Νικολαῖνὸ Ἔτος” στὰ πλαίσια τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας», *Estratto da nicolaus Rivista di Teologia ecumenico-patristica* (1996) 267-290, ἐδῶ: σελ. 276-277.

20. Βλ. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, Μητροπολίτου Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου, ὁ.π.: Π. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, «Σχέσεις κράτους καὶ ἐκκλησίας στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο», *Τὸ Σύνταγμα* 4-5 (2000) 647-673.

βληματισμοί για την ανάγκη τροποποίησης του νομικού πλαισίου των σχέσεων Έκκλησίας και Κράτους απασχολούν επί μακρόν την κοινή γνώμη, διότι η ελληνική κοινωνία, οι πολιτικές δομές, ο περίπλοκος και δαιδαλώδης νομοθετικός κορμός των σχέσεων Έκκλησίας και Πολιτείας, το προϋπάρχον του ελληνικού Κράτους ιστορικό παρελθόν της Ορθόδοξης Έκκλησίας και η έλλειψη μιάς σταθερής εκκλησιαστικής πολιτικής του Κράτους ανεξάρτητης από τις εκάστοτε Κυβερνήσεις συνθέτουν ένα στερεότυπο σκηνικό, το οποίο άρκετά συχνά επιτρέπει τη δραματοποίηση των σχέσεων μεταξύ Έκκλησίας και Πολιτείας – δυστυχώς όχι λίγες φορές προς χάριν μικροπολιτικών σκοπιμοτήτων. Κατά καιρούς προκύπτουν διάφορες εμπλοκές σε ένα ευρύτατο πεδίο συνάντησης των δύο θεσμών. Ένδεικτικώς αναφέρουμε τις έξι συγκρουσιακές καταστάσεις, οι οποίες αναφύονται περιστασιακώς: α) ζητήματα που άπτονται του προσωπικού και οικογενειακού βίου, ήτοι περί γάμου και διαζυγίου, όνομαδοσίας, νομοθετικής πρόβλεψης του συμφώνου ελεύθερης συμβίωσης, της παρένθητης μητρότητας, της καύσης των νεκρών και άλλα θέματα βιοηθικού προβληματισμού· β) αιτιάσεις που άντλούνται από τον θεσμικό ρόλο της Έκκλησίας της Ελλάδος και της θέσης της απέναντι στις λοιπές θρησκευτικές κοινότητες και που άνοίγουν τη συζήτηση περί άναθεώρησης του άρθρου 3 του Συντάγματος, προκαλώντας νομικούς προβληματισμούς περί του τρόπου και των ορίων εφαρμογής άρχων όπως η θρησκευτική έλευθερία, η άνεξιθρησκία, η άπαγόρευση του προσηλυτισμού, το άπαράβιαστο των προσωπικών δεδομένων· γ) ειδικότερα προβλήματα όπως είναι η συμμετοχή των λαϊκών στην εκκλησιαστική διοίκηση, το άβατο του Άγίου Όρους, η προστασία της ισότητας των δύο φύλων, της έλευθερίας στην άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των πολιτών και στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, η διάσταση άπόψεων ως προς τον τρόπο διαμορφώσεως σχολικής θρησκευτικής εκπαίδευσης, το ύποχρεωτικό ή μη του μαθήματος των θρησκευτικών και το κατηχητικό ή μη περιεχόμενο των σχολικών έγχειριδίων, οι άντιγνώμιες σχετικώς με την εφαρμογή της ύποχρεωτικής ή προαιρετικής ή και καθόλου άναγραφής του θρησκεύματος στις ταυτότητες των πολιτών, η συζήτηση περί της άνάγκης έκσυγχρονισμού και άναμόρφωσης της δομής και του τρόπου άπονομής της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης.

Οί σύγχρονες τάσεις της θεωρίας ως προς την έρμηνευτική του ελληνικού νόμου έλκουν την καταγωγή τους από τις δύο βασικές τάσεις των προηγούμενων γενεών εκκλησιαστικολόγων και συνταγματολόγων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ύπήρχαν άπόλυτα στεγανά και μονομέρεια στις έπιμέρους τοποθετήσεις.

Ἡ πρώτη τάση ἀποσκοποῦσε στή χειραφέτηση τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν σφιχτὸ ἐναγκαλισμὸ τῆς Πολιτείας καὶ στὴν πρόταξη τῆς αὐθεντικῆς διδασκαλίας τῆς ἀπέναντι στὶς κατὰ καιροὺς ἀντικανονικὲς νομοθετικὲς παρεμβάσεις στὴ ζωὴ Τῆς²¹, ἐνῶ ἡ δεύτερη στὴν ὀριοθέτηση τῆς ἄσκησης τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, ὡς δημόσιας ἐξουσίας ὑπαγόμενης στοὺς περιορισμοὺς τοῦ γενικότερου δημοσίου συμφέροντος μὲ βάση –κατὰ τὸ πλεῖστον– δικανικά-νομικὰ κριτήρια²². Ἡ πρώτη τάση ἐπιχείρησε νὰ θέσει ὄρια στὴν πολιτειοκρατικὴ ἐποπτεία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς· ἡ δεύτερη νὰ διευκολύνει τὶς διαδικασίες ἐλέγχου τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης γιὰ τυχὸν καταχρηστικὲς ἢ παράνομες ὑπερβάσεις τῆς δημόσιας ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας. Ὁ Καταστατικὸς Χάρτης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (ν. 590/77) δημιουργήθηκε μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς ἐξισορρόπησης τῶν δύο τάσεων²³. Οἱ νεώτεροι κανονολόγοι καὶ ἐκκλησιαστικολόγοι,

21. Βλ. Π. ΠΑΝΑΓΩΤΑΚΟΥ, «Νόμοι καὶ Κανόνες ἐν τῷ Δικαίῳ», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* (1942) 324-327. Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομοκανονικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς ἰσχύος τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας ἐναντι τῶν νομοθετημάτων τῆς Πολιτείας*, Ἀθήναι 1950. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ ὑπὸ τοῦ Σύνταγματος κατοχύρωση τῶν ἱερῶν κανόνων», *Χριστιανὸς Α'* (1961) 49-52. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Οἱ ἱεροὶ κανόνες καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1968/1973. Ὁ Πατριαρχικὸς καὶ Συνοδικὸς Τόμος τοῦ 1850 καὶ ἡ Πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ Πράξις τοῦ 1928», *ΝοΒ* 10 (1973) 1280-1290, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία μὲ γνώμες τοῦ ΑΜ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία*, ἐν Ἀθήναις 1955 (ἀνάτ. ΕΕΘΣΠΑ). Κ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, «Ἡ Συνταγματικὴ κατοχύρωση τῶν ἱερῶν Κανόνων», *Ἐκκλησία ΝΑ'* (1974) 192-194, 247-248, 277-279, 311, 350-353, 384-391. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Ἡ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήναι 1973. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Σχόλια ἐπὶ τῶν ΣτΕ (Ὀλομ.) 390/1971, 2800/1971, 1548/1974, 1476/1975 στὰ *ΝοΒ* 19 (1971) 394-395, *ΝοΒ* 21 (1973) 109-110, *ΝοΒ* 23 (1975) 236-238, *Τὸ Σύνταγμα* 1 (1975) 890-892, ἀντίστοιχα.

22. Ν. ΣΑΡΙΠΟΛΟΥ, *Συνταγματικὸν Δίκαιον*, τόμ. Γ', σελ. 371, ΜΙΛΑΣΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1906, σελ. 77 καὶ 93-97. Ι. ΒΑΜΒΕΤΣΟΥ, *Εἰσαγωγή εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῶν Ὁρθοδόξων*, Ἀθήναι 1911, σελ. 124 ἐπ. Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, «Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες ὡς πηγὰ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου», *ΑΙΔ* (1940) σελ. 425. Π. ΠΟΥΛΠΤΣΑ, *Σχέσις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας*, τεύχ. Α', Ἀθήναι 1946, σελ. 224-250. ΑΝ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, σελ. 83-84. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ τυπικὴ ἰσχύς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων», στὸ *Δίκαιον καὶ Ἱστορία. Μικρὰ Μελετήματα*, Ἀθήναι 1973, σελ. 269-273. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Πορίσματα ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομολογίας τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας τῶν ἐτῶν 1929-1979», τόμ. 1, Ἀθήναι 1979.

23. Βλ. σχετικὰ ἄρθρα τοῦ Β. ΦΕΙΔΑ, «Αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας», *Κοινωνία* 18 (1975) 31-50. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Κριτήρια ἐρημνευτικῆς τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» στὸ *Χαριστεῖον Σεραφεῖμ Τίκα*, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 531-552. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Διακριτοὶ ρόλοι Ἐκκλησίας καὶ Κράτους», στὸ *Ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ θεολογία τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Ἐπίσημοι Λόγοι Ἐκφωνηθέντες ἐπὶ τῇ Ἱερᾷ Μνήμῃ του κατὰ τὰ ἔτη 1970-2010*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 2011, σελ. 173-199. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ εὐθύνη τῆς Πολιτείας στὴ λειτουργία τῶν διακριτῶν ρόλων Ἐκκλησίας καὶ Κράτους», *Ἐκ-*

οί όποιοι άποτελοϋν τή γενιά τής θέσπισης και τής πρώτης έφαρμογής και νομολογιακής έρμηνείας τοϋ Συντάγματος τοϋ 1975 και τοϋ ν. 590/77, δέν έχουν χαράξει κάθετες διαχωριστικές γραμμές στο ζήτημα, αλλά άντιμετωπίζουν περισσότερο τά πράγματα στο έπίπεδο τής θεωρητικής και νομολογιακής έρμηνείας τοϋ ισχύοντος δικαίου²⁴, με κάποιες διορθωτικές προτάσεις, χωρίς όμως οί περισσότεροι νά θέτουν ζητήματα ριζικών μεταβολών του²⁵. Οί θεωρητικές ένστάσεις άπέναντι σέ ρυθμίσεις τοϋ Συντάγματος τοϋ 1975, άπό τς όποιες

κλησία 78.3 (2001) 232-247. Βλ. και ΑΝΔΡΕΑ ΝΑΝΑΚΗ (Μητρ. Άρχαλοχωρίου), *Έκκλησία έθναρχούσα και έθνική*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 214.

24. Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, «Η συνταγματική κατοχύρωση των ιερών κανόνων», *ΝΔικ* 30 (1974) 529-536. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Σχέσεις Έκκλησίας και Πολιτείας *ό.π.*, σελ. 63 και passim. Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Πορίσματα εκ τής εκκλησιαστικής νομολογίας τοϋ ΣτΕ των έτών 1974-1978», στο *Τιμ. τόμ. ΣτΕ 1929-1979, Α΄*, Άθήνα - Κομοτηνή 1979, σελ. 541, 547 έπ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ο χωρισμός Πολιτείας και Έκκλησίας κατά τó Σύνταγμα τοϋ 1975», *Δίκαιο και Πολιτική*, 15 (1988) 53-59. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Σχόλιο επί τής Στε (Όλομ.) 825/1988, *Έλληνη* 29 (1988) 783-785. Γ. ΠΟΥΛΗ, «Τά συνταγματικά πλαίσια των σχέσεων Κράτους και Έκκλησίας», *ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ* 36 (1982) 965-971. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η συνταγματική έπιταγή για τήν άπαρασάλευτη τήρηση των ί. κανόνων. Προβλήματα έκφρασης και κατανόησης τοϋ άρθρου 3 πάρ. 1 τοϋ Συντάγματος», στο *Τιμ. τόμ. Κ. Βαβούσκου, Γ΄*, Θεσσαλονίκη 1990, 381-401, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η ισχύς των κανόνων τής Έκκλησίας και ό προσηλυτισμός ένψει τής συνταγματικής άναθεώρησης» στο *Σχέσεις Κράτους - Έκκλησίας ένψει τής άναθεώρησης τοϋ Συντάγματος, ENBE* 59 (2008) 32-43. Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ - Γ. ΠΟΥΛΗ, *Έκκλησιαστικό Δίκαιο*, σελ. 39-40. Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Σχέσεις Έκκλησίας και Πολιτείας κατά τó Σύνταγμα τοϋ 1975», *Δίκαιο και Πολιτική* 15 (1988) 61-84. Π. ΜΠΟΥΜΗ, *Οί έπεμβάσεις τής Πολιτείας στην Έκκλησία, και ιδιαίτερα στο θέμα τής εκλογής μητροπολιτών (Άόρατος και όρατος πόλεμος)*, εκδ. Άποστολική Διακονία, Άθήνα 1975. Πρβλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Έγχειρίδιο Έκκλησιαστικού Δικαίου*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Άθήνα - Κομοτηνή 2000, σελ. 101. Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Χωρισμός Κράτους - Έκκλησίας; Νομικοί προβληματισμοί και προτάσεις*, Άθήνα - Κομοτηνή 2006. Ε. ΚΡΙΠΠΑ, «Έπιστημονική - νομοτεχνική εκτίμηση και κριτική των σχεδίων νόμων περι σχέσεων Κράτους - Έκκλησίας», *Νομοκανονικά* 6.1 (2007), σελ. 163-176.

25. Ύπερ τής δραστηκής μεταβολής ή και κατάργησης τοϋ άρθρου 3 τοϋ Συντάγματος τάσσεται ό Ί. Κονιδάρης, και μεταξύ των θεωρητικών άλλων κλάδων τοϋ δικαίου, ό Καθηγητής τοϋ άστικού δικαίου και διατελέσας Ύπουργός Δικαιοσύνης (2000-2001) Μ. Σταθόπουλος, ό όποιος παγίως εισηγείται τήν όλοσχερή κατάργηση τοϋ άρθρου (Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Έκκλησία και Πολιτεία, Η άναγκαιότητα τής άυτοτέλειας στην συνύπαρξή τους. Άρθρα στο Βήμα 1992-1993*, εκδ. Άντ. Σάκκουλα Άθήνα 1993, σελ. 73. Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Σχέσεις Πολιτείας και Έκκλησίας*, Άθήνα - Κομοτηνή 1993, σελ. 37). Βλ. άνάλογες θέσεις στο Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ (έπιμ.) *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής έτερότητας στην Ελλάδα*, Κέντρο Έρευνών Μειονοτικών Όμάδων, εκδ. Κριτική, Άθήνα 1999, με άρθρα των Γ. Σωτηρέλη, Δ. Δημούλη, Α. Pollis, Μ. Σταθόπουλου, Γ. Κτιστάκι και Κ. Τσιτσελίκη (βλ. ίδια Γ. Σωτηρέλη, «Ο χωρισμός Κράτους-Έκκλησίας: Η άναθεώρηση που δέν έγινε», σελ. 19-79).

άλλες δυσαρεστοῦσαν τὴ μία πλευρὰ καὶ ἄλλες τὴν ἄλλη²⁶, ἔδωσαν τὴ θέση τους σὲ προσπάθειες ἀντίδρασης ἢ ἐξομάλυνσης τῶν κρίσεων πού κατὰ καιροὺς ξεσποῦσαν λόγω τῆς ἔννομης πολιτειακῆς παρέμβασης στὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα²⁷, ἀλλὰ καὶ ἐκκλησιαστικῶν παρεμβάσεων σὲ νομοθετικὲς πρωτοβουλίες²⁸, θεωρώντας πλέον ὅλοι ὡς δεδομένο τὸν ἐλεγκτικὸ ρόλο τοῦ ΣτΕ²⁹. Σημαντικὸ κεφάλαιο στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρξαν καὶ οἱ εὐθεῖες ἢ ἔμμεσες βολές κατὰ τοῦ αὐτοδιοίκητου αὐτῆς, διὰ τῆς νομοθετικῆς ἢ καὶ ἄλλης ὁδοῦ³⁰. Στὸ πεδίο αὐτῶν τῶν μαχῶν, ἐπικράτησε νομολογιακῶς ἡ θέση ὅτι συνταγματικὰ κατοχυρωμένες εἶναι μόνον ἐκεῖνες οἱ διατάξεις τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1850 πού ἀναφέρονται στὸν τρόπο συγκροτήσεως τῆς Δ.Ι.Σ.

26. Βλ. γιὰ παράδειγμα, Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *Αἱ εἰς βάρος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας «καινοτομία» τοῦ νέου Συντάγματος*, Ἀθήνα 1975, Γ. ΛΙΛΑΙΟΥ, «Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ὑπὸ τὸ Σύνταγμα 1975», στὸ *Νομοκανονικά*, τόμ. Α', Γνωμοδοτήσεις, Ἀθήνα 1985, σελ. 11-21. Πρβλ. καὶ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ Φιλίππου Νεαπόλεως καὶ Θάσου, «Ἐκκλησία καὶ Σύνταγμα», *Χριστιανὸς ΚΓ'* (1984), τεύχ. 272, σελ. 145-159.

27. Βλ. Γνωμ. Γ. ΚΩΝΙΔΑΡΗ - ΕΜ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ - Π. ΜΠΟΥΜΗ - Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *Περὶ τῆς ἀντικανονικότητος καὶ ἀντισυνταγματικότητος τοῦ Ν. 1700/87 «γιὰ τὴ ρύθμιση θεμάτων ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας»*, ἐκδ. Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1987, σελ. 24-25, ὑπόσ. 5 καὶ 6. Γ. ΛΙΛΑΙΟΥ, «Προστασία τῆς Ἐκκλησίας», ὅ.π., σελ. 22-26. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἱεροὶ Κανόνες καὶ Σύνταγμα», ὅ.π., σελ. 165-171, Γ. ΚΩΝΙΔΑΡΗ, *Ὁ Νόμος 1700/1987 καὶ ἡ πρόσφατη κρίση στὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας (ἀνατ. με συμπλήρωμα κειμένων)*, ἐκδ. Ἄ. Σάκκουλα, Ἀθήνα 1991. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Διαπάλη νομιμότητος καὶ κανονικότητος. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΡΑΜΙΩΤΗ, Ἡ Ἐκκλησία μέσα στὴν Ἑλληνικὴ Πολιτεία, Τὰ θεμελιώδη δικαιώματα τῶν Ἱερῶν Μονῶν, Ἡ ἀπόφαση 9-12-1994 τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων γιὰ τὶς Ἱερές Μονές τῆς Ἑλλάδος*, ἐκδ. Πρώτύτες Θεσσαλικές Ἐκδόσεις, Ἀθήνα 1997, σελ. 11-20. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ, *Ἱερές Μονές κατὰ Ἑλληνικοῦ Δημοσίου, Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 492/9.12.1994 ΕΔΔΑ. Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεύα τῆς ἰσχύουσας νομοθεσίας γιὰ τὴν περιουσία τῶν Ἱερῶν Μονῶν πού δὲν συμβλήθηκαν στὴ Σύμβαση τοῦ ν. 1811/1998*, ἐκδ. Πρώτύτες Θεσσαλικές Ἐκδόσεις, Τρίκαλα, Ἀθήνα 2002, κ.ά.

28. Βλ. π.χ. ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Οἱ Σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὸ Κράτος - Ἔθνος στὴ σκιά τῶν ταυτοτήτων*, ἐκδ. Νεφέλη, Ἀθήνα 2002.

29. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Γ. ΠΟΥΛΗ, «"Ἐκκλησιαστικὴ Δικαιοσύνη" καὶ Δικαστικὸς Ἐλεγχος», *Παρατηρητής* 15 (1988) 205-232. Γ. ΛΙΛΑΙΟΥ, «Τὸ ἀνέλεγκτον τῆς Ποινικῆς ἐξουσίας τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας», ὅ.π., σελ. 103-107, ὅπου γίνεται δεκτὸς ὁ ἔλεγχος τῶν ἀποφάσεων τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἀπὸ τὸ ΣτΕ κατ' ἐφαρμογὴ τοῦ Ν. 5383/32. Πρβλ. ΣτΕ 825/1988, ΣτΕ1534/1992, *Χριστιανὸς ΛΒ'* (1993) 29-31.

30. Βλ. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἱστορία τῶν δομῶν διοικήσεως καὶ ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (εἰκοστὸς αἰώνας)*, ἐκδ. Ἄφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998, passim, ὅπου ὁ Ἄ. Ἀγγελόπουλος ἀναφέρεται διεξοδικῶς στὶς περιόδους ἐπικράτησης πολιτειακῆς πολιτικῆς.

κατά τὰ πρεσβεία τῆς Ἀρχιερωσύνης³¹. Περαιτέρω, ἡ Ἐκκλησία, ἀπὸ τὴν ψήφισή τοῦ ἰσχύοντος Καταστατικοῦ Χάρτη μέχρι καὶ σήμερα, ὑπῆρξε ἀρκετὰ ἐπιφυλακτικὴ ὡς πρὸς τὴν ἐνεργοποίηση τῶν νομοθετικῶν ἐξουσιοδοτήσεων ποὺ τῆς παρέχει τὸ ἐν λόγω νομοθέτημα, λόγω τοῦ νομικοῦ προβληματισμοῦ γύρω ἀπὸ τὴν τριτενέργεια τῶν κανονιστικῶν πράξεων τῆς καὶ ἄλλων προβλημάτων ποὺ ἐμφανίστηκαν στὴν πρακτικὴ³². Σημαντικὰ προβλήματα συμπλοκῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς πολιτειακῆς δικαιοταξίας ἔχουν ἐντοπισθεῖ κατά τὴν ποινικὴ ἀντιμετώπιση ἐγκληματικῶν πράξεων κληρικῶν, σὲ ἐπίπεδο οὐσιαστικοῦ καὶ δικονομικοῦ ποινικοῦ (καὶ πειθαρχικοῦ) δικαίου. Ὁ Γ. Πουλῆς ὑποστηρίζει ὅτι ὁλόκληρο τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Ποινικὸ δίκαιο ἔχει ἐνταχθεῖ στὸ θετικό μας δίκαιο καὶ ἰσχύει, παράλληλα μὲ τὸ πολιτειακὸ, καὶ γιὰ λαϊκοὺς καὶ γιὰ κληρικούς (καὶ μοναχοὺς). Ἡ ἰσχύς τῶν ἱερῶν κανόνων ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τους ἀπὸ τὰ Δικαστήρια³³. Ὁ Κ. Πιτσάκης θεωρεῖ ὅτι οἱ ἱεροὶ κανόνες συνιστοῦν ἄμεσα ἐφαρμοστέο δίκαιο γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια ὡς ἐσωτερικὸ δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας (ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ ἐσωτερικὸ δίκαιο κάθε ἄλλης Ἐκκλησίας ἢ γνωστοῦ θρησκευάματος). Ἀπλῶς στὴν περίπτωση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, λόγω τῆς εἰδικῆς θέσης τῆς στὴν ἑλληνικὴ ἔθνη τάξη, ἢ ρητὴ διάταξη τοῦ Συντάγματος, ἢ ὁποία ἐπιτάσσει στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος νὰ τηρεῖ ἀπαρασαλεύτως τοὺς Ἱεροὺς Κανόνες ὡς ὄρατὸ στοιχεῖο σύνδεσής τῆς μὲ τίς ἄλλες Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες σὲ μία Ἐκκλησία³⁴, ἐπι-

31. Βλ. 2715/1984 (Τμ. Γ'), Χριστιανὸς ΚΕ' (1985), σελ. 32, ἡ ὁποία τεκμηριώνει τὴ θέση τῆς κάνοντας μνεία στὴν ἀπόφαση σταθμὸ ΣτΕ 3178/76 καὶ στὴν 545/78. Βλ. καὶ θέση τοῦ Φ. Σπυρόπουλου, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει ὅτι ἀπὸ πλευρᾶς συνταγματικοῦ δικαίου δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὴ ἢ θέσπιση τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτη, ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη θεωρηθεῖ ὑποχρεωτικὴ, ὡς *minimum* ὑποχρεωτικὸ περιεχόμενο ἐκλαμβάνεται μόνον ἡ συγκρότηση τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου (Φ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Εἶναι συνταγματικὰ ἀνεκτὸς ὁ χωρισμὸς Κράτους Ἐκκλησίας μὲ τυπικὸ νόμο;», *Δίκαιο καὶ Πολιτικὴ* 15 (1988), σελ. 105-113, ἐδῶ: σελ. 112.

32. Βλ. π.χ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Ἡ κανονιστικὴ ἀρμοδιότητα τῶν διοικητικῶν ὀργάνων τῆς Ἐκκλησίας. Μία ἀνασκόπηση», *ΕφΔΔ* 7 (1994), σελ. 81-92. Βλ. καὶ πρόσφατὴ μελέτη Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Δοκίμιο γιὰ τὰ ὄρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτοδιοίκησης*, Θεσσαλονικὴ 2012, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τὰ ὄρια ἐκκλησιαστικῆς αὐτοδιοικήσεως, ὅπως κυρίως αὐτὰ διαμορφώνονται ἀπὸ τὴν παροχὴ καὶ τὴν ἐνεργοποίηση τῶν νομοθετικῶν ἐξουσιοδοτήσεων πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ διοικητικὰ ὄργανα, σύμφωνα μὲ τὴν κανονιστικὴ ἀρμοδιότητα ποὺ τοὺς ἔχει παρασχεθεῖ μὲ τοὺς δύο τελευταίους Καταστατικούς Χάρτες (ΝΔ 126/1969 καὶ Ν. 590/1977).

33. Γ. ΠΟΥΛΗΣ, «Ἡ ἰσχύς τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ προσηλυτισμὸς ἐνόψει τῆς συνταγματικῆς ἀναθεώρησης» (ὅ.π., σελ. 34).

34. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Ἡ Οἰκουμενικότητα τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου» στὸ *Τὸ Βυζάντιο ὡς Οἰκουμένη* [Διεθνὴ Συμπόσια 16], ἐκδ. Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν - Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 2003, σελ. 141-182, ἐδῶ: 180-181.

βάλλει στον κοινό νομοθέτη όχι να μην νομοθετεί κατά παρέκκλιση από τους Ίερούς Κανόνες, οι οποίοι δεν έχουν συνταγματική ισχύ, αλλά να μην εισάγει δίκαιο στο οποίο θα υποχρεώνει την Έκκλησία της Ελλάδος σε παρέκκλιση από το Κανονικό της δίκαιο³⁵. Κατά τη γνώμη μας, οι δύο απόψεις δεν είναι αντίθετες αλλά συμπληρωματικές μεταξύ τους. Οι ίεροι κανόνες όντως παρέχουν το ουσιαστικό ποινικό δίκαιο που εφαρμόζει η Έκκλησία εντός του πλαισίου της δικαστικής (=πειθαρχικής) της δικαιοδοσίας. Τουτό αρκεί για να ένταχθούν στο θετικό δίκαιο της έλληνικής έννομης τάξης, καθώς με βάση τους Ίερούς Κανόνες θα κριθεί ή νομιμότητα της αιτιολογίας μιάς καταδικαστικής απόφασης έκκλησιαστικού δικαστηρίου, και πιό συγκεκριμένα ή κανονική βασιμότητα του δικανικού συλλογισμού που διατύπωσε το έκκλησιαστικό δικαστήριο, προοκειμένου να εκδώσει την απόφασή του. Όστόσο, ή Πολιτεία δεν δύναται να υποκαταστήσει την Έκκλησία, ή οποία είναι και ή μόνη αρμόδια να έπιληφθεί της κανονικής (=πειθαρχικής) αντιμετώπισης των έκκλησιαστικών άδικημάτων, ό δέ έλεγχος του ΣτΕ περιορίζεται στην τήρηση της νομίμως προβλεπόμενης διαδικασίας άπονομής της έκκλησιαστικής δικαιοσύνης στο πλαίσιο της νομικής ύπόστασης της Έκκλησίας της Ελλάδος ως Ν.Π.Δ.Δ. Ούτε και το αντίστροφο είναι δυνατόν, ή Έκκλησία δηλαδή να υποκαταστήσει το έργο του πολιτειακού ποινικού νομοθέτη άξιώνοντας άμεση εφαρμογή των κανόνων της από τα έλληνικά Δικαστήρια, χωρίς ρητή παραπεμπτική διάταξη. Οι δύο δικαιοταξίες, σεβόμενες έκατέρωθεν μία μακραίωνη παράδοση, πρέπει να παραμένουν άπολύτως διακριτές και να κινούνται σε παράλληλη και άρα άσύμπτωτη λειτουργική τροχιά. Δεν άποκλείεται μια πράξη να συνιστά ταυτοχρόνως ποινικό και κανονικό άδίκημα, αλλά τουτό άποτελεί άπλή σύμπτωση βουλήσεως του έκκλησιαστικού και του κοινού ποινικού νομοθέτη ως προς την άπαξία και την άνάγκη ποινικής αντιμετώπισης της συγκεκριμένης συμπεριφορής ή ένέργειας. Η σύμπτωση όμως αυτή σε καμμία περίπτωση δεν έπιτρέπει στον έφαρμοστή ενός εκ των δύο δικαίων, έκκλησιαστικού και πολιτειακού, να διεισδύσει στο πεδίο έφαρμογής του άλλου. Άλλωστε, κάτι τέτοιο είναι και πρακτικώς άδύνατο, καθώς οι ποινές που προβλέπονται από το κοινό ποινικό δίκαιο και έπιβάλλονται από τον ποινικό δικαστή (χορηματικές, κράτηση, φυλάκιση, κάθειρξη, στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων) είναι ειδολογικώς διάφορες

35. K. PITSAKIS, «Le droit canonique Droit de l' Église et droit romain», *Introduzione al diritto byzantino da Giustiniano ai Basilici* [Collegio di Diritto Romano 2009], έκδ. Iuss Press, Pavia-Italia 2011, σελ. 325-350, έδω: 342-343.

τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν καὶ ἐπιτιμίων (ἀκοινωνησία, ἀργία, καθαίρεση κ.λπ.), τὶς ὁποῖες ἐπιβάλλει καὶ ἐκτελεῖ ἡ ἀρμόδια ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Ἀκόμη δὲ καὶ στὴν περίπτωση τοῦ πανθομολογούμενου ὡς ἀντικανονικοῦ ἄρθρου 160 τοῦ ν. 5383/32, τὸ ὁποῖο ἐπιτάσσει τὴν ἄνευ ἐτέρου καθαίρεση κληρικοῦ, καταδικασθέντος σὲ ἐγκληματικὴ ποινὴ ἀπὸ τὸ κοινὸ ποινικὸ Δικαστήριον, τὸ ἐκτελεστικὸ τῆς καθαιρέσεως ὄργανο παραμένει ἡ ἀρμόδια ἐκκλησιαστικὴ καὶ ὄχι πολιτειακὴ ἀρχή³⁶.

II. Ἡ συμβολὴ τῆς Κανονικῆς ἐπιστήμης

Τὰ συνταγματικὰ ὅρια τῆς ἀναθεώρησης τοῦ νομικοῦ καθεστῶτος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐκ μέρους τοῦ κοινοῦ νομοθέτη ὀρίζονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Σύνταγμα. Ὁ κοινὸς νομοθέτης δὲν δικαιούται νὰ ὑποχρεώσῃ τὴν ἐπικρατοῦσα θρησκεία, ἐν προκειμένῳ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, νὰ παύσῃ νὰ τηρεῖ τοὺς «ἱερούς, ἀποστολικούς καὶ συνοδικούς κανόνες καὶ τὶς ἱερὰς παραδόσεις». Οἱ ὅροι αὐτοὶ ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἄρθρο 2 παράγρ. 2 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844³⁷. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στὴ νομικὴ φιλολογία δὲν ὑπῆρξε προβληματισμὸς περὶ τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς ἔκτασης τῶν ἐννοιῶν πὺρ σημαίνουν οἱ παραπάνω ὅροι· δὲν ἀντιμετωπίστηκαν ὡς ἀόριστες νομικὲς ἐννοιες, χρῆζουσες ἀποσαφήνισης.

Ἀπὸ τὴν ψήφιση τοῦ ἄρθρου 2 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844, στὴ νομολογία καὶ τὴ θεωρία ἐμφανίζονται ἀδρομερῶς τρεῖς διαφορετικὲς ἀπόψεις: α) τῆς ἀύξιμης τυπικῆς ἰσχύος τῶν κανόνων καὶ παραδόσεων ἔναντι τῶν κοινῶν ἑλληνικῶν νόμων, β) τοῦ περιορισμοῦ τῆς συνταγματικῆς κατοχύρωσης μόνον στοὺς δογματικούς κανόνες καὶ γ) τῆς ἀπορρίψεως τῆς θεωρήσεως ὅτι ἡ ἐπίμαχη διατύπωση τοῦ Συντάγματος ἔχει τὴν ἐννοια τῆς δικαιοκῆς ἱεραρχήσεως τῶν

36. Γιὰ τὸ περίγραμμα τοῦ ν. 5383/32 περὶ ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων καὶ κριτικὴ θεώρηση τῶν διατάξεών του, βλ. μεταξὺ ἄλλων Δ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗ, *Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ ἐγκλημάτων τοῦ κοινῶν ποινικοῦ δικαίου κατὰ τὸ βυζαντινὸ, μεταβυζαντινὸ καὶ ἰσχύον δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 151 ἐπ., ὅπου καὶ ἰκανὴ παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. καὶ σημαντικὲς θέσεις τοῦ Σπ. Τρωιάνου στὸ λήμμα «Δικαιοσύνη Ἐκκλησιαστικὴ», *Μεγάλη Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* 6 (2012), σελ. 223-224.

37. Γ. ΚΑΡΕΛΛΑ, *Συνταγματικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Ἑλληνικὰ Πολιτεύματα γενόμενα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα μέχρι σήμερον 1798-1975. Ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ ἔρευνα ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότων ἀρχείων καὶ πιστῶν πρωτοτύπων*, Ἀθῆναι 1975, σελ. 344.

κανόνων εντός της ελληνικής έννομης τάξης³⁸. Μεταπολιτευτικά, οι επιγενόμενες αυτών περαιτέρω γνώμες χαρακτηρίζονται από την έντονη ιδεολογική φόρτιση των συγγραφέων, αλλά επί της ουσίας ουδέποτε οι συγκεκριμένοι όροι προκάλεσαν προβληματισμό ως προς το σημασιολογικό τους περιεχόμενο σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αντιμετωπισθούν ως άοριστες νομικές έννοιες. Έπειδή οι έννοιες αυτές σχηματίζουν τη γραμμή οριοθέτησεως της οικοδομής αλλά και αναθεωρήσεως του νομικού καθεστώτος της Έκκλησίας της Ελλάδος από τον κοινό νομοθέτη, θα έπρεπε να τύχουν μεγαλύτερης προσοχής κατά τον έννοιολογικό προσδιορισμό τους.

Αύθεντικός έρμηνευτής των έννοιων αυτών είναι ο ίδιος ο Κανονικός νομοθέτης· επομένως, στο σημείο αυτό η νομική επιστήμη όφειλε να ανατρέξει στην προθεωρία (θεολογία) και θεωρία (κανονικά δόγματα και πορίσματα) της αδελφής Κανονικής επιστήμης. Πράγματι, ενώ θα έπρεπε η νομική έρευνα να έγκινησει από το τί, δηλαδή την άποσαφήνιση του περιεχομένου των εν λόγω εκκλησιασικών έννοιων με βάση την αύθεντική Κανονική διδασκαλία, το κέντρο βάρους της επιστημονικής συζήτησης μετετέθη στο αν και κατά πόσον τα όποια στοιχεία σημαίνουν οι έννοιες αυτές κατοχυρώνονται συνταγματικά.

Είναι δεδομένο ότι ο συνταγματικός νομοθέτης δεν θα υίοθετούσε αυτήν τη διατύπωση, αν δεν είχε προκύψει το ζήτημα της αντικανονικής ανακηρύξεως του Αυτόκεφάλου της Έκκλησίας της Ελλάδος³⁹ και δεν διαπίστωνε την ανάγκη υπάρξεως μιας πανηγυρικής δήλωσης που να τόνιζε όχι μόνον τη δογματική αλλά και την κανονική ένότητα της Έκκλησίας της Ελλάδος με την Έκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Η ιστορική ύποκειμενική μέθοδος έρμηνείας του συνταγματικού κειμένου οδηγεί σε αυτό το συμπέρασμα, όμως έπειδή πρόκειται για συνταγματική διάταξη, η όποια έπιβίωσε σε όλες τις μεταγενέστερες αναθεωρήσεις –και μεταπολιτευτικά– κρίνεται απαραίτητη ή χρήση και της αντικειμενικής μεθόδου κατά την έρμηνεία της.

Η νομολογία άντελήφθη τη συνταγματική διατύπωση ως κατοχύρωση των στοιχείων που προσδιορίζουν οι έννοιες «ίεροί, άποστολικοί και συνοδικόι κα-

38. Π. ΠΟΥΛΠΣΑ, *Σχέσις Πολιτείας και Έκκλησίας ίδια επί έκλογής επισκόπων*, Αθήνα 1946, σελ. 224 έπ. Χ. ΦΡΑΓΚΙΣΤΑ, *Στοιχεία Έκκλησιαστικού Δικαίου*, χ.τ., χ.χ.ς., σελ. 30 έπ.

39. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Έκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος, από της ίδρύσεως των Έκκλησιών αυτής υπό του άποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα (49/50-1966)*, τόμ. Β', εν Αθήναις 1970², σελ. 243-244. Βλ. ΦΕΙΔΑ, *Έκκλησιαστική Ιστορία Γ'.* Από την άλωση μέχρι σήμερα (1453-2014), Αθήναι 2014, σελ. 581.

νόνες» και «ιερές παραδόσεις» και έχει χαρακτηρίσει τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἄλλοτε ὡς ἀμιγῶς δογματικά, ἄλλοτε ὡς ἀδιακρίτως δογματικά καὶ διοικητικά, ἄλλοτε ὡς θεμελιώδη τῶν ἀρχῶν ὀργάνωσης καὶ διοίκησης τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἔκταση τῆς διαφοροποιήσεως δηλώνει μιὰ αὐξημένη εὐαλωτότητα στὴν ἀσθένεια τῆς νομοθετικῆς καὶ ἐφαρμοστικῆς σχετικοκρατίας. Ὑπῆρξε δὲ τέτοια εὐρύτητα στὸ φάσμα τῶν ἐρμηνευτικῶν ἀποχρώσεων, ὥστε νὰ ὑποστηρίζονται στὴ θεωρία ἀπόψεις ὅπως ὅτι ὁ ὅρος «ιερές παραδόσεις» στερεῖται νομικῆς σημασίας⁴⁰, ἢ ὅτι, ἐφόσον ὑφίσταται τὸ ἄρθρο 13 τοῦ Συντάγματος, τὸ ἄρθρο 3 θὰ ἔπρεπε νὰ καταργηθεῖ ὀλοσχερῶς ὡς στερούμενο πεδίου καὶ σκοπιμότητας ἐφαρμογῆς⁴¹. Ὡστόσο, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀποφάσεις τῶν ἐλληνικῶν δικαστηρίων ἐμφανίζονται ἰδιαίτερος πολύτροπες ὡς πρὸς τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος, ἡ νομολογία ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐρμηνεύει τὴν ἐπίμαχη διατύπωση τοῦ ἀρθροῦ 3 («τηρεῖ ἀπαρασάλευτα») ὡς ἱεραρχικὴ τοποθέτηση τῶν Ἱερῶν Κανόνων ἐντὸς τῆς ἐλληνικῆς ἐννόμου τάξεως⁴², καὶ ἄρα ὡς ὄριο οἰασδῆποτε ἀναθεωρήσεως τοῦ νομικοῦ καθεστώτος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν κοινὸ νομοθέτη.

Συνεπῶς, χωρὶς νὰ ἀποκλείουμε τὴν ὑπαρξὴ σκοπιμότητας ἐκ μέρους τοῦ ἱστορικοῦ συνταγματικοῦ νομοθέτη ὡς πρὸς τὴν κατάδειξη τῆς δογματικῆς καὶ κανονικῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, εἶναι δεδομένο ὅτι ἡ διατήρηση τῆς διατύπωσης ἐπὶ μακρὸν μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπίλυση τῆς ἀντικανονικῆς ἀνακηρύξεως τοῦ Αὐτοκεφάλου καὶ ἡ νομολογιακὴ χρῆση τῆς δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι ἡ διατύπωση εἶναι, ὡς πρὸς τὴν οὐσία τῆς, ἱεράρχηση κανόνων δικαίου πού, ἂν καὶ προέρχονται καὶ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς ἐννομες τάξεις, λειτουργοῦν ἐντὸς ἐνὸς ἰδιόρρυθμου πλέγματος, καθοριζομένου ἀπὸ τὶς ἐπίσης συνταγματικὰ καθορισμένες σχέσεις τῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐπικρατούσας θρησκείας.

Συνεπῶς, ἀποτελεῖ ἀδήριτη ἀνάγκη ἡ ἀναδρομὴ στὴν Κανονικὴ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ μόνη πού μπορεῖ νὰ προσφέρει τὸν αὐθεντικὸ ὄρισμὸ τῶν ἐννοιῶν «ιεροί, ἀποστολικοὶ καὶ συνοδικοὶ κανόνες» καὶ «ιερές παραδόσεις». Εἰδικώτερα:

Κατὰ πρῶτον, ἡ Κανονικὴ ἐπιστήμη ἔχει διαλύσει οἰαδῆποτε σύγχυση μετὰξὺ τοῦ ὅρου «Ἱεροὶ Κανόνες» καὶ τοῦ ὅρου «κανόνες δικαίου τῆς Ἐκκλη-

40. Γ. ΠΟΥΛΗ, *Ἐκκλησιαστικὸ Ποινικὸ Δίκαιο*, Ἀθήνα - Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 25.

41. Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα - Κομοτηνὴ 1993, σελ. 37.

42. Βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ - Γ. ΠΟΥΛΗ, *Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο*, σελ. 39.

σίας»⁴³. Οί Ἱεροὶ Κανόνες εἶναι τὰ νομοθετικὰ κείμενα τῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα ἐνσωματώνουν μεταξὺ ἄλλων κανόνες δικαίου, ἀλλὰ δὲν ταυτίζονται με αὐτούς. Περιέχουν καὶ ἄλλα στοιχεῖα. Ἡ συνταγματική ἱεράρχηση ἐκ φύσεως ἐνεργεῖται καὶ λειτουργεῖ μεταξὺ τῶν κανόνων δικαίου ποὺ περιέχουν οἱ «ἱεροί, ἀποστολικοὶ καὶ συνοδικοὶ κανόνες καὶ οἱ ἱερῆς παραδόσεις» καὶ τῶν κανόνων δικαίου ποὺ περιέχουν οἱ διατάξεις τοῦ κοινοῦ νομοθέτη.

Κατὰ δεύτερον, γιὰ νὰ θεωρηθεῖ ἀξιόπιστος οἰοσδήποτε νομικὸς συλλογισμὸς ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ στοιχειοθετηθεῖ σχετικὰ με τὸν βαθμὸ καὶ τὴν ἔκταση τῆς ἱεράρχησης τῶν κανόνων δικαίου τῶν «ἱερῶν, ἀποστολικῶν καὶ συνοδικῶν κανόνων καὶ τῶν ἱερῶν παραδόσεων», ὁ ὀρισμὸς καὶ ἡ ἀποσαφήνιση τῶν ἐν λόγω ἐννοιῶν θὰ πρέπει νὰ γίνεῖ ἀπὸ τὴν Κανονικὴ ἐπιστήμη, διφυῆ ἐπιστημονικὸ κλάδο, δικαιοκὸ καὶ θεολογικὸ, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ ὀρισμὸς τῶν παραπάνω ὄρων δὲν μπορεῖ νὰ περιορισθεῖ στὸ θετικὸ πεδίο τοῦ ἐκκλησιακοῦ δικαίου, ἀλλὰ ἐκτείνεται καὶ στὸ ὑπερ-θετικὸ, τὴν Κανονικὴ θεολογία καὶ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας.

Σύμφωνα με τὸ θεολογικὸ καὶ ταυτόχρονα δικαιοκὸ ἀξίωμα τῆς Κανονικῆς ἐπιστήμης τὸ ἀνώτατο, θεμελιῶδες καὶ ἀλάθητο δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας εἶναι τὸ δίκαιο τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων⁴⁴ καὶ τῆς λοιπῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως (Ἁγία Γραφή, Ἀποστολικὲς ἐκκλησιαστικὲς διατάξεις, ἄγραφες ἀποστολικῆς προελεύσεως παραδόσεις)⁴⁵. Ἱερὰ Παράδοση εἶναι ἡ κατὰ διαδοχὴ ἀκριβῆς καὶ ἀμετακίνητη τήρηση τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν στὴν καθολικὴ Ἐκκλησία, τόσο στὴ διδασκαλία τῆς πίστεως ὅσο καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση, τῶν ἀρχῶν ποὺ ὥρισε καὶ θέσπισε ὁ Χριστὸς καὶ οἱ «μετ' αὐτὸν τῶν τὸ πρῶτον ὀργανωσάντων τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸ ποιμαντορικὸν ἀξίωμα ἐν αὐτῇ ἀσκησάντων»⁴⁶. Ἡ Ἱερὰ Παράδοση ἐκκινεῖ με τὴν ζωὴ καὶ τὴν προφορικὴ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὴ ζωὴ, τὴν προφορικὴ καὶ γραπτὴ διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων⁴⁷

43. Βλ. Ε. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *Κριτικὴ ἀποκατάσταση καὶ χρῆση τοῦ Α΄ Τιμ. 3:6 στοὺς Ἱεροὺς Κανόνες*, *Critical Restoration and use of 1 Tim 3:6 within the Holy Canons*, ἐκδ. Ἐπέκταση, Κατερίνη 2009, σελ. 16-17.

44. Βλ. Π. ΜΠΟΥΜΗ, *Ἡ συμβολὴ τῶν Ἱερῶν Κανόνων εἰς τὴν βεβαίαν διὰ τῆς Ἐκκλησίας σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων*, Ἀθήναι 1974, σελ. 15-20.

45. Πρβλ. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΤΕΛΗΜΟΝΟΣ, *Ἐπιτομὴ Κανονικοῦ Δικαίου*, ἐκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 42-46.

46. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΜΙΛΑΣ, *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, μτφρ. Μ. Ἀποστολοπούλου, ἐν Ἀθήναις 1906, σελ. 56-57.

47. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἀπευθυνόμενος στοὺς Θεσσαλονικεῖς ἐντέλλεται: «στήκετε καὶ κρατεῖτε τὰς παραδόσεις ἃς ἐδιδάχθητε εἴτε διὰ λόγου, εἴτε δι' ἐπιστολῆς ἡμῶν» (Β΄ Θεσ. 2,15).

καὶ στὴ συνέχεια ἐντοπίζεται στὸ consensus partum καὶ τὶς ἀποφάσεις καὶ διδασκαλίες τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, οἱ ὁποῖες βασιζοῦν τὴν οἰκουμενικότητά τους στὴ βούληση τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ καθόλου σώματος τοῦ Χριστοῦ⁴⁸. Μέχρι καὶ σήμερα, σχεδὸν δύο χιλιάδες χρόνια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ναζωραίου, ἔχουν παραμείνει ἄγραφα στοιχεῖα τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως, ἀφοῦ κατὰ τὸ λεγόμενο τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου, ὅσα ἔπραξε καὶ δίδαξε ὁ Χριστός, ἂν καταγράφονταν σὲ βιβλία, δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὰ χωρέσει ὁ κόσμος⁴⁹. Γενικῶς ἡ Ἱερὰ Παράδοση, γραπτὴ ἢ ἄγραφη, εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν Βικέντιο τοῦ Λερίνου, ὅ,τι παντοῦ καὶ πάντοτε καὶ ὑπὸ πάντων ἐπιστεῦθη ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας. Το quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est, ὅπως παρατηρεῖ ὁ G. Florofsky, δηλώνει διπλῆ –«ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ»– «οἰκουμενικότητα», καὶ ἄρα πάντοτε ἀνάγεται στοὺς Ἀποστόλους⁵⁰.

Ἡ ἐκκλησιακὴ κανονοθεσία στοχεύει στὴν προστασία τῶν ἀuthεντικῶν στοιχείων τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως. Ἡ Ἱερὰ Παράδοση κατέχει κατ' ἀποκλειστικότητα τὸ ἀλάθητο τῆς Ἐκκλησίας⁵¹ γιατί ἔχει τὴ ρίζα τῆς στὸν Χριστὸ καὶ ἄρα εἶναι ἡ μόνη ποῦ μπορεῖ νὰ παραῖξει, κατὰ τὴν εἰκόνα τῆς ἀμπέλου, βλαστήματα τῆς ἀuthεντικῆς Ἀλήθειας. Σύμφωνα μὲ τὸν 92^ο Κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου, κάθε στοιχεῖο τῆς ἄγραφης Ἱερᾶς Παραδόσεως ἔχει ἀποστολικὴ ρίζα. Συγκεκριμένα ὁ Μ. Βασίλειος, ἐρειδόμενος στὰ παύλεια χωρία «Καθὼς παρέδωκα ὑμῖν τὰς παραδόσεις κατέχετε» καὶ «κρατεῖτε τὰς παραδόσεις, ἃς παρελάβετε εἴτε διὰ λόγου εἴτε δι' ἐπιστολῆς ἡμῶν», διδάσκει: «Ἀποστολικὸν δὲ οἶμαι καὶ τὸ ταῖς ἀγράφοις παραδόσεις παραμένειν». Ἐφόσον ἀποτελεῖ ἀποστολικὴ διδασκαλία «τὸ ταῖς ἀγράφοις παραδόσεις παραμένειν», τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ στοιχεῖο τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως, κάτι ποῦ δὲν βιώνεται

48. Περισσότερα γιὰ τὸν πηγαῖο προσδιορισμὸ τῶν ὄρων «Ἱερὰ Παράδοση» καὶ «Ἁγία Γραφή» καὶ τὴ μεταξύ τους σχέση σύμφωνα μὲ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία, βλ. ἀντὶ ἄλλων τὴν κλασικὴ μελέτη τοῦ μεγάλου θεολόγου τοῦ 20^{ου} αἰ. GEORGE FLOROFKY μὲ τίτλο *Bible, Church, Tradition, An Eastern Orthodox View*, Norland Publishing Company 1972 καὶ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Δ. Τσάμη μὲ τίτλο *Ἁγία Γραφή, Ἐκκλησία, Παράδοσις*, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1976. Ἰδιαίτερα γιὰ τὸ καθοριστικὸ κριτήριον τῆς ὁμοφωνίας τῶν Πατέρων (consensus partum) ποῦ προτάσσει τὴν καθολικότητα ἐναντι τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς συνοδικότητος βλ. σελ. 139-143.

49. Ἰωάν. 21,25: «καὶ ἄλλα πολλὰ ὅσα ἐποίησεν ὁ Ἰησοῦς, ἅτινα ἐὰν γράφηται καθ' ἕνα, οὐδὲ αὐτὸν οἶμαι τὸν κόσμον χωρῆσαι τὰ γραφόμενα βιβλία».

50. Βλ. Ι. ΦΕΙΔΑ, *Ἡ γένεση τοῦ θεσμοῦ τῶν Συνόδων στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία. Οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ*, Ἀθήνα 2004.

51. Βλ. GEORGE FLOROFKY, *Ἁγία Γραφή, Ἐκκλησία, Παράδοσις*, σελ. 100-101.

καὶ δὲν ὑπῆρχε κατὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους⁵². Ὅσο μακρὰ καὶ ἂν εἶναι ἡ τήρηση μιᾶς παράδοσης, ἂν δὲν εἶναι ἀποστολική, παραμένει στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐθίμου, τὸ ὁποῖον γιὰ νὰ ἔχει καθολικὴ ἰσχὺ ὡς νόμος τῆς Ἐκκλησίας θὰ πρέπει νὰ ἀπολαμβάνει τὴ συμφωνία τῶν πατέρων (*consensus patrum*), κάτι πού δὲν εἶναι δυνατόν χωρὶς τὴν προηγουμένη θετικοποίησή του μέσῳ συνοδικῶν ἀποφάσεων τῆς Ἐκκλησίας. Ἄν ὅμως μιὰ ἀγραφή παράδοση ἔχει ἀποστολικὴ ρίζα, τότε εἶναι *ipso iure* στοιχεῖο τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως καὶ μπορεῖ νὰ ἔχει καθολικὴ ἰσχὺ ὡς ἀλάθητος καὶ ἀμετάβλητος νόμος τῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλωστε καὶ ὁ συνοδικὸς θεσμὸς δὲν εἶναι κάτι ἕτερο, ἀλλὰ στοιχεῖο τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως⁵³.

Ἡ Ἐκκλησία ὅταν ὁμιλεῖ γιὰ «Κανονικὴ Παράδοση» ἐννοεῖ τὸ δίκαιο τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως καὶ ὄχι ὁποιοδήποτε σχετικῆς ἰσχύος δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ τὸ καθολικὸ δίκαιο πού ἐξεβλάστησε ἀπὸ τὶς ἐντολὲς καὶ ἀπαγορεύσεις καὶ ἐν γένει τοὺς κανόνες δικαίου πού θέσπισε ὁ Χριστὸς καὶ ἀποτελοῦν συνέχειά του. Στὴν Κανονικὴ ὀρολογία, κάθε κανόνας δικαίου, γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας ἔχει ἀποφανθεῖ κατὰ τρόπο ὀριστικὸ καὶ ἀμετάκλητο ὅτι ἀποτελεῖ αὐθεντικὴ ἔκφραση τῆς καθολικῆς Κανονικῆς Παραδόσεως, ὀνομάζεται «ἱερός» γιὰ νὰ σημαθεῖ τὸ ἀλάθητο τοῦ οὐσιαστικοῦ του περιεχομένου καὶ τὸ ἀμετάβλητο τῆς δικαιοσύνης του. Αὐθεντικὸς ἔκφραστής τῆς ἀλάθητης καὶ ἀμετάβλητης Ἱεροκανονικῆς Παραδόσεως εἶναι ἡ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος⁵⁴.

Τὸ ἀμετάβλητο τῆς Κανονικῆς δικαιοσύνης ἐστιάζει στὴ σταθερότητα καὶ μονιμότητα τῆς ἀξιακῆς δομῆσεως τῆς Κανονικῆς δικαιοσύνης, ἡ ὁποία βασίζεται σὲ μιὰ ἄπαξ ἐν τῷ χρόνῳ ἐπιλογή τῆς Ἐκκλησίας νὰ προστατεύει κάποιον ἀγαθὸ εἰς τὸ διηνεκές, ἀναγνωρίζοντας σὲ αὐτὸ ἐσχατολογικὴ δυναμικὴ καὶ ἀξία⁵⁵. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ὀπτικὴ ἢ ἄπαξ ἱστορικὴ ἐπιλογή τῆς Ἐκκλησίας νὰ κα-

52. Πρβλ. Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, «Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν (Ἱστορικοκανονικὴ θεώρηση)», στὸ *Ἡ καύση τῶν νεκρῶν. Πρακτικὰ Ἡμερίδος 3/3/1999*, ἐκδ. Κλάδος Ἐκδόσεων Ἐπικοινωνιακῆς καὶ Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2000, σελ. 48-71.

53. Βλ. Ι. ΦΕΙΔΑ, *Ἡ γένεση τοῦ θεσμοῦ τῶν Συνόδων στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία. Οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ*, Ἀθήνα 2004.

54. Βλ. Π. ΜΠΟΥΜΗ, *Ἡ συμβολὴ τῶν Ἱερῶν Κανόνων εἰς τὴν βεβαίαν διὰ τῆς Ἐκκλησίας σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων*, Ἀθήνα 1974, σελ. 15-20, ὅπου σύντομη πηγαιὰ καὶ βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση τῆς αὐθεντικότητος καὶ τοῦ ἀπόλυτου κύρους τῶν Ἱερῶν Κανόνων ἔνεκα τῆς προέλευσης καὶ ἐπικύρωσής τους ἀπὸ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο.

55. Πρβλ. Εἰρ. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ-ΓΛΑΡΟΥ, «Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ ἡ συμβολὴ του στὸ δι-

ταστήσει ένα αγαθό προστατευόμενο από την εκκλησιαστική έννομη τάξη είναι ἀμετάβλητη και διαφοροποιείται διαχρονικά μόνον ως προς την Κανονική μεθόδευση της παροχής αυτής της προστασίας, ώστε να παραμένει αποτελεσματική στις νέες συνθήκες. Η διατήρηση της στερεοτυπικής μορφής των ιεροκανονικών κειμένων δεν έχει φονταμενταλιστικό χαρακτήρα, διότι δεν αποσκοπεί στην αποκλειστική τους χρήση, αλλά στην ανάγκη της Έκκλησίας κάθε φορά που αλλάζει ή δικαιопλαστική σκυτάλη να παραμένει προς τους νομοθετούντες και εφαρμοστές του δικαίου της ευδιόρατη ή ἀφετηριακή γραμμή της κανονογένεσης και κανονοθεσίας της πρώτης χιλιετίας⁵⁶. Ἄν παύσει να είναι ὄρατη ή ἀφετηρία, πολλῶ μᾶλλον ἂν καταργηθεῖ, τότε ὁ τυπικά ἐκκλησιαστικός νομοθέτης θὰ παράξει ἴδιον δίκαιο και ὄχι ἐκκλησιακό. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι σῶμα Χριστοῦ, και κατὰ τὸν ἱερό Αὐγουστῖνο “non enim Christus in capite et non in corpore, sed Christus totus in capite et in corpore”⁵⁷. Τό «ῥῆμα Κυρίου», ή σωτηριολογική και ἐσχατολογική ἐκπεφρασμένη βούληση τοῦ Χριστοῦ και ἄρα και τῆς Ἐκκλησίας⁵⁸, «μένει εἰς τὸν αἰῶνα»⁵⁹ και ἄρα ή ἅπαξ ληφθεῖσα ἐκκλησιακή ἀπόφαση προστασίας καθοριστικῶν για τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου κανονικῶν ἀγαθῶν εἶναι διαχρονική. Η προστασία ὄλων τῶν κανονικῶν ἀγαθῶν ἀκόμη και τῶν πλέον ἐφήμερων (π.χ. τὰ ἐκποιήσιμα «αὐτούργια»⁶⁰ τῆς Ἐκκλησίας) διαλαμβάνει πνευματικό (σωτηριολογικό) χαρακτήρα και ὡς ἐκ τούτου εἶναι θεολογικῶς ἀδόκιμη και ἀδύνατη ή διάκριση τῶν Ἱερῶν Κανόνων σέ

καιο τῶν ἱερῶν κανόνων», σὺ τὸ *Στὰ βήματα τοῦ ἀποστόλου Βαρνάβα. Χαριστήριος τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Νέας Ἰουστινιανῆς και πάσης Κύπρου κ.κ. Χρυσοστόμου Β΄ για τὰ τριάντα χρόνια ἀρχιερατικῆς του διακονίας*, Λευκωσία 2008, σελ. 807-825, ὅπου προβάλλεται ή λειτουργία τῆς ἐννοίας τοῦ προστατευόμενου ἀγαθοῦ σὺ τὸ δίκαιο τῶν Ἱερῶν Κανόνων.

56. Για τὴν ὀριοθέτηση τῶν ὄρων «κανονογένεση» και «κανονοθεσία» ἐντὸς τῆς πρώτης χριστιανικῆς χιλιετίας και τὴν παρομοίωση τῆς ἐφεξῆς ἐκκλησιακῆς κανονιστικῆς παραγωγῆς με σκυταλοδρομία βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΘΩΜΑ (ἀρχιμ.), *Τὸ Corpus Canonum τῆς Ἐκκλησίας (1^{ος}-9^{ος} αἰῶνας)*, ὁ.π., σελ. 44.

57. Βλ. Augustinus, *In Evangelicum Ioannis*, 21, 8, PL 35,1568.

58. *Γαλ.* 3,28: «πάντες γὰρ ὑμεῖς εἶς ἐστε ἐν Χριστῶ».

59. *Πέτρο.* 1:25.

60. Ὁ ὄρος «αὐτούργια» ἀπαντᾷ στοὺς Ἱερούς Κανόνες και σημαίνει τὰ ἀκίνητα κτήματα τῆς Ἐκκλησίας ποὺ δὲν ἔχουν λατρευτική χρήση ἀλλὰ ἀποτελοῦν στοιχείο τῆς οἰκονομικά ἀξιοποιήσιμης ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας. Στὴ θεωρία και τὴ νομολογία ἀγνοεῖται ὁ ὄρος και ἀντ’ αὐτοῦ ἐσφαλμένως ἔχει ἐπικρατήσει ή χρήση τοῦ ὄρου «ἄγια» (βλ. Εἰρ. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ-ΓΛΑΡΟΥ, *Τὸ δίκαιο τῶν ἱερῶν πραγμάτων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἱστορικοκανονική θεώρηση μέχρι και τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους*, ἐκδ. Ἡρόδοτος, Ἀθήνα 2013, σελ. 138).

δογματικούς ή διοικητικούς. Για τὸν λόγο αὐτὸ ὁ ἐκκλησιαστικός⁶¹ νομοθέτης γιὰ νὰ παραμένει ἐκκλησιακὸς θὰ πρέπει νὰ κανονίζει τὰ στοιχεῖα τῆς τρέχουσας πραγματικότητας χωρὶς νὰ ἀλλοιώνει στὸ παραμικρὸ τὴν ἀμετάβλητη καὶ ἀλάθητου κύρους κανονικὴ ἀξιολογία, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε κατὰ τὴν πρώτη χιλιετία ἀπὸ τὶς Οἰκουμενικὲς Συνόδους καὶ τὸ *consensus patrum*. Ἐπειδὴ ὁ *totus Christus* κατὰ τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο βρίσκεται καὶ στὴν κεφαλὴ καὶ στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, ἂν κάποιος νομοθετεῖ διαφορετικὰ ἀπὸ τὴ βούληση τῆς κεφαλῆς ἀποβάλλεται ἀπὸ τὸ σῶμα, καθότι δὲν μπορεῖ νὰ ἐπικρατήσει στὸ σῶμα ἄλλη βούληση ἀπὸ τὴ βούληση τοῦ Χριστοῦ⁶². Κριτήριό τῆς οἰκουμεινικότητας μιᾶς Συνόδου εἶναι ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἀπὸ τὸ «πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας»⁶³. Συνεπῶς τῆς ἀρχαιότητας καὶ τῆς συνοδικότητος προτάσσεται καὶ ἡγεῖται ἡ καθολικότητα, ὡς κριτήριό γιὰ νὰ χαρακτηρισθεῖ ἕνας νόμος τῆς Ἐκκλησίας ὡς «ἱερός», ὡς στοιχεῖο δηλαδὴ τῆς ἀναλλοίωτης, ἀμετάβλητης, ἀuthεντικῆς καὶ ἄρα ἀλάθητης Ἱερᾶς Παραδόσεως.

Τὸ πρῶτο συμπέρασμα (ὅτι οἱ ὅροι «ἱεροὶ ἀποστολικοὶ καὶ συνοδικοὶ κανόνες καὶ ἱερὲς παραδόσεις» ἐντὸς τοῦ συνταγματικοῦ συγκεκριμένου ἐρμηνεύονται συστατικὰ καὶ περιλαμβάνουν μόνον τοὺς κανόνες δικαίου πὺν περιέχονται στὴν Κανονικὴ Παράδοση, ἥτοι τὰ ἱεροκανονικὰ κείμενα καὶ τὶς κανονιστικοῦ περιεχομένου ἄγραφες ἱερὲς παραδόσεις), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀποσαφήνιση τῆς ἐννοιολογικῆς φόρτισης τοῦ ὅρου «ἱερός», ὅταν προτάσσεται σὲ ὅρους πὺν προσδιορίζουν κανόνες δικαίου (πὺν προσδίδει στοὺς κανόνες αὐτοὺς καθολικὸ καὶ ἀλάθητο κῦρος, ἀντλούμενο ἀπὸ τὴν ἀuthεντία τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως), εἶναι τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τῆς χρήσεως αὐτῶν τῶν ὄρων στὸ Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος.

61. Τὴν χρήση τοῦ ὄρου «ἐκκλησιακός» στὴν Κανονικὴ φιλολογία, δηλωτικῶς τῆς ἐκφράσεως τοῦ ἀuthεντικοῦ καθολικοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ἔναντι τοῦ γενικώτερου ὄρου «ἐκκλησιαστικός», προβάλλει ἰδιαίτερα ὁ Καθηγητὴς τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου π. Γρηγόριος Παπαθωμᾶς στὶς μελέτες καὶ τὶς διαλέξεις του. Πράγματι, ἡ διάκριση κρίνεται ἐπιτυχῆς καθότι «ἐκκλησιαστικό» εἶναι ὅτιδήποτε προέρχεται, ἀνήκει ἢ λειτουργεῖ ἐντὸς τῆς τυπικῆς (ἱστορικοφαινομενολογικῆς) διάστασης τῆς καθόλου ἢ τῶν κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι εἶναι κατανάγκη καὶ «ἐκκλησιακό».

62. Βλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου: «Τὸ πλήρωμα τοῦ Χριστοῦ ἡ Ἐκκλησία. Καὶ γὰρ πλήρωμα κεφαλῆς σῶμα καὶ πλήρωμα σώματος κεφαλῆ... Τότε πληροῦται ἡ κεφαλὴ, τότε τέλειον σῶμα γίνεται, ὅταν ὁμοῦ πάντες ὦμεν συνημμένοι καὶ συγκεκολλημένοι», *Εἰς Ἐφεσίους*, 3, PG 62,29.

63. Βλ. Π. ΜΠΟΥΜΗ, *Ἡ συμβολὴ τῶν Ἱερῶν Κανόνων εἰς τὴν βεβαίαν διὰ τῆς Ἐκκλησίας σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων*, Ἀθήνα 1974, σελ. 15-20.

Οί «ιεροί αποστολικοί κανόνες» κατά την Κανονική επιστήμη δεν είναι μόνον οί 85 κανόνες πού περιέχονται στο 8^ο βιβλίο με τίτλο *Διαταγαί τῶν Ἀποστόλων*, ἔργο τοῦ 4^{ου} αἰῶνα, κωδικοποιητικοῦ χαρακτήρα, ἀγνώστου συντάκτη⁶⁴, ἀλλά κάθε κανόνας δικαίου ὁ ὁποῖος ἔχει ἀποστολική προέλευση, ἀνάγεται δηλαδή στήν ἐκπεφρασμένη βούληση τοῦ Χριστοῦ καί τῶν Ἀποστόλων καί ἔχει ἐνσωματωθεῖ στό γραπτό δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας⁶⁵.

Εἶναι γνωστό ὅτι οἱ 85 Ἀποστολικοί Κανόνες, οἱ Κανόνες τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καί τῶν ἐπικυρωθέντων ἀπό τήν Πενθέκτη κανόνες τῶν τοπικῶν συνόδων καί τῶν Πατέρων συνιστοῦν τὸ *corpus* τῶν Ἱερῶν Κανόνων⁶⁶. Ὁ συνταγματικός νομοθέτης δὲν ἐπιλέγει τὸν γενικὸ ὄρο «Ἱεροὶ Κανόνες», ἀλλὰ παραθέτει δύο ἐπιμέρους ὑποσύνολα, ἀφενὸς κανόνες πού ἀπέκτησαν τὴν ἱεροκανονική ιδιότητα διὰ συνοδικῆς ἀποφάσεως καί ἀφετέρου τοὺς λεγόμενους «ἀποστολικούς». Ὅμως, ἂν θεωρήσουμε ὅτι κάνοντας λόγο ὁ συνταγματικός νομοθέτης γιὰ τοὺς ἱερούς ἀποστολικούς κανόνες ἐννοεῖ τοὺς 85 Ἀποστολικούς Κανόνες πού συμπεριέλαβε στοὺς κωδικοποιητικὸς τῆς ἔργο ἢ Πενθέκτη, τότε παραμένει ἀνεξήγητο γιὰτί ὁ συνταγματικός νομοθέτης διακρίνει μεταξὺ αὐτῶν καί τῶν συνοδικῶν, ἀφοῦ καί αὐτοί, ὅπως καί οἱ κανόνες τῶν Πατέρων, τοὺς ὁποῖους δὲν ἀναφέρει εἰδικά, ἔλαβαν συνοδικὸ κῦρος ἀπὸ τῆς ἐπικυρώσεως τοὺς ἀπὸ τὴν Πενθέκτη. Ἄν ὁ συνταγματικός νομοθέτης ἤθελε ἀπλῶς νὰ ἐπισημάνει τὴ συγγραφικὴ πηγὴ, θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ πράξει καί γιὰ τοὺς Κανόνες τῶν Πατέρων πού ἐπίσης ἐπικυρώθηκαν ἀπὸ τὴν Πενθέκτη. Ἀποκλείεται ἢ παράλειψη αὐτὴ νὰ ὀφείλεται σὲ ἀμέλεια καί κακοτεχνία, διότι εἶναι γνωστό ὅτι ἡ προσθήκη τῆς διατύπωσης ἦταν προῖόν πολλῶν καί ζοηρῶν συζητήσεων καί ἔχει ἐπιδείξει ἐξαιρετικὴ ἀντοχὴ στὸν χρόνο παρὰ τὴν ἐκτεταμένη νομικὴ φιλολογία πού τὴν ἀφορᾷ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι βασίζεται σὲ συνειδητὴ καί στερεῶς ἠθελημένη ἐπιλογὴ τοῦ συνταγματικοῦ νομοθέτη. Μόνη λύση στοὺς πρόβλημα εἶναι νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι ὁ συνταγματικός νομοθέτης μὲ τὸν ὄρο «ιεροὶ ἀποστολικοί κανόνες» ἐννοεῖ τοὺς γραπτὸς κανόνες δικαίου πού δὲν ἐπικυρώθηκαν, ὅπως οἱ 85 τῶν *Διαταγῶν τῶν Ἀποστόλων* ἀπὸ Οἰκουμενικὴ Σύν-

64. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Οἱ Πηγές τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου*, ἐκδ. Ἄ. Σάκκουλα, Ἀθήνα - Κομοτηνὴ 1999², σελ. 67.

65. Πρβλ. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ, *Ἐπιτομὴ Κανονικοῦ Δικαίου*, ἐκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 42-46.

66. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΘΩΜΑ (ἀρχιμ.), *Τὸ Corpus Canonum τῆς Ἐκκλησίας (1^{ης}-9^{ης} αἰῶνας)*, ὁ.π.

οδο, ἀλλὰ ἀνήκουν στήν ἀποστολική Ίερὰ Παράδοση. Κάποιοι ἀπό αὐτούς περιέχονται στήν Καινή Διαθήκη, κάποιοι ἄλλοι σέ ἔργα τοῦ 2^{ου} καί 3^{ου} αἰῶνα, ὅπως ἡ *Διδαχή τῶν Ἀποστόλων*, ἡ *Διδασκαλία τοῦ Κυρίου*, *Αἱ διαταγαί διὰ Κλήμεντος καί κανόνες ἐκκλησιαστικοί τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων*⁶⁷.

Μέ αὐτό τὸ σκεπτικὸ ἐπιλύεται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς νομικῆς ἀξιολογήσεως τοῦ ὄρου «ἱερές παραδόσεις», τὸ ὁποῖο παρατίθεται παρατακτικῶς στὰ δύο ὑποσύνολα, τοὺς «ἱερούς ἀποστολικούς κανόνες» καὶ τοὺς «ἱερούς συνοδικούς κανόνες». Ἐφόσον θεωρηθεῖ ὅτι τὸ ἄρθρο 3 κατοχυρώνει τὸ σύνολο τῶν κανόνων δικαίου τῆς Ίερᾶς Παραδόσεως, ἡ λύση τοῦ προβλήματος εἶναι προφανής. Τὸ σχῆμα «ἱερές παραδόσεις» διακρίνεται ἀπὸ τὸν ὄρο «Ίερὰ Παράδοση», ὁ ὁποῖος στήν ὀρθόδοξη θεολογικὴ ὀρολογία λαμβάνει πολὺ συγκεκριμένο περιεχόμενο, εὐρύτερο τοῦ δικαιοῦ πεδίου. Ἄν οἱ «ἱερές παραδόσεις» ἐναντιζοῦντο μὲ τὴν Ίερὰ Παράδοση, τότε ὑπὸ τὸ πρῶτο τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ, τὸ «δίλεξο» αὐτὸ σχῆμα στερεῖται νομικῆς σημασίας. Πράγματι, ὁ ὄρος εἶναι τόσο γενικός, ὥστε νὰ προσκρούει στήν ἀρχὴ τῆς νομιμότητος. Ἄν ὅμως θεωρήσουμε ὅτι ὁ συνταγματικὸς νομοθέτης δὲν κατοχυρώνει κείμενα ἢ προφορικὲς παραδόσεις ἀλλὰ κανόνες δικαίου, τότε μὲ τὸν ὄρο «ἱερές παραδόσεις» ἐννοεῖ τοὺς κανόνες δικαίου τῆς ἄγραφης Ίερᾶς Παραδόσεως, δηλαδή τῆς κανονιστικοῦ περιεχομένου ἱερῆς παραδόσεως. Ἔτσι, ἐνῶ τὰ πρῶτα δύο ὑποσύνολα τῆς διατύπωσης ἀναφέρονται σὲ γραπτὸς κανόνες δικαίου τῆς Ίερᾶς Παραδόσεως, εἴτε ἀποστολικῆς προελεύσεως εἴτε συνοδικούς, τὸ τρίτο ὑποσύνολο ἀφορᾷ τοὺς ἄγραφους κανόνες τῆς Ίερᾶς Παραδόσεως (οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἅπαντες ἐπίσης ἀποστολικὴ προέλευση), ὥστε νὰ κατοχυρωθοῦν στὸ σύνολό τους ὅλοι οἱ ἱεροὶ κανόνες δικαίου τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄχι μόνον οἱ γραπτοί.

Ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου τῆς διατύπωσης «τηρεῖ ἀπαρασάλευτα τοὺς ἱερούς, ἀποστολικούς καὶ συνοδικούς κανόνες καὶ τῆς ἱερῆς παραδόσεις» ὑπὸ τῆς μεθόδου τῆς νοηματικῆς συνδέσεώς του μὲ τὸ συγκείμενο μᾶς ὀδηγεῖ στήν ἐπαλήθευση τῆς παραπάνω τοποθετήσεως. Ἡ παρατακτικὴ σύνδεση τῶν ἱερῶν (συνοδικῶν καὶ ἀποστολικῶν) κανόνων καὶ τῶν ἱερῶν παραδόσεων στὸ ὑπατο νομικὸ ἀνάγνωσμα τῆς ἐλληνικῆς ἐννόμου τάξεως ἐπιβάλλει τὴν ἀντιμετώπιση τῶν δύο στοιχείων, «κανόνων» καὶ «παραδόσεων», ὡς σηματομένων εἰδολογικὰ ὁμοειδῶν νομικῶν ἐννοιῶν. Τὸ ὁμοειδὲς ἀρύεται ἀπὸ τὸ ρηματικὸ σύνολο «τηρεῖ ἀπαρασάλευτα», τὸ ὁποῖο νοηματικῶς μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς

67. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ, *Ἐπιτομὴ Κανονικοῦ Δικαίου*, ἐκδ. Μυθονία, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 45-46.

ἀντικείμενο ἔννοιες κανονιστικοῦ καὶ ὄχι ἄλλου χαρακτήρα. Συνεπῶς, μὲ τὸν ὄρο *ἱερές παραδόσεις*, ὁ συνταγματικὸς νομοθέτης ἐστιάζει σὲ ἐκεῖνα μόνο τα στοιχεῖα τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως πού ἔχουν κανονιστικὸ περιεχόμενο. Ὅχι ὅποιεδήποτε παραδόσεις, ἔστω καὶ ἐδραιωμένες ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας κανονιστικοῦ χαρακτήρα, ἤτοι συνήθειες καὶ ἔθιμα, ἀλλὰ μόνον ἐκεῖνες τὶς παραδόσεις, τὶς συνήθειες καὶ τὰ ἔθιμα πού ἐντάσσονται στὸ πλαίσιο τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως, πού ἔχουν δηλαδὴ τὸ στοιχεῖο τῆς ἀποστολικότητος, τῆς καθολικότητος καὶ τῆς διαχρονικότητος ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴ τους ἔκφραση, ἀνήκουν δηλαδὴ σὲ ὅ,τι «παντοῦ καὶ πάντοτε καὶ ὑπὸ πάντων ἐπιστεύθη» ὡς ὄντως δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς κανονιστικὸ περιεχομένου παραδόσεις, οἱ ὁποῖες δὲν ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἐκκλησιαστικὸ ἔθιμο ἢ συνήθεια, ἀλλὰ ἐντάσσονται στὸ πλαίσιο τοῦ ἀλαθίτου καὶ ἀναλλοιώτου κύρους τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως, θεωροῦνται οἱ κανόνες δικαίου ἀποστολικῆς προελεύσεως πού δὲν ἔχουν ἀκόμη συμπεριληφθεῖ στὸ γραπτὸ δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι, ὁ συνταγματικὸς νομοθέτης διὰ τῆς χρήσεως τῶν ὄρων «κανόνες» καὶ «παραδόσεις» κάνει αὐτὴ τὴν διάκριση μεταξὺ τῶν κανόνων δικαίου τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας, σὲ γραπτὸς καὶ ἀγράφους. Πρὶν ἀπὸ τὴ συγγραφή τῶν βιβλίων τῆς Καινῆς Διαθήκης ἦταν ὅλοι ἄγραφοι. Κάποιοι συμπεριελήφθησαν στὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ σὲ ἄλλα πρωτοχριστιανικὰ κείμενα, κάποιοι ἐνσωματώνονται στὸ δίκαιο τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων τῆς Ἐκκλησίας εἴτε ρητὰ ἐπικυρούμενοι ἀπὸ αὐτές, εἴτε κατὰ παραπομπή⁶⁸, εἴτε ἀποτελώντας τὸ κανονικὸ θεμέλιο καὶ τὴν κατευθυντήρια ἀρχὴ γιὰ τὴ συνοδικὴ θέσπιση νέων κανόνων, καὶ κάποιοι παρὰ τὴν ἀρροδο πολλῶν αἰῶνων παραμένουν ἀγραφοί. Αὐτὲς οἱ τρεῖς κατη-

68. Βλ. Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, «Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν (Ἱστορικοκανονικὴ θεώρηση)», ὁ.π., ὅπου παρατίθενται ἀρκετὰ παραδείγματα παραπομπῶν σὲ στοιχεῖα τῆς Ἱερᾶς Παράδοσης, ὅπως ἡ παραπομπὴ τοῦ 8^{ου} Κανόνα τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς ὅπου γίνεται παραπομπὴ στὴν παράδοση τῶν Ἁγίων Πατέρων, τοῦ 19^{ου} Κανόνα τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὁ ὁποῖος κανονίζει τὴν παρέμβαση τοῦ ἐπισκοπικοῦ κηρύγματος ἀπὸ «τὴν τῶν θεοφόρων πατέρων παράδοσιν», τοῦ 29^{ου} Κανόνα, ὁ ὁποῖος κάνει εὐθεῖα ἐπίκληση σὲ «ἀποστολικαῖς καὶ πατρικαῖς ἐπόμενοι παραδόσεις», τοῦ 7^{ου} Κανόνα Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ὁ ὁποῖος τιμωρεῖ μὲ βάση τὰς ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις, τοῦ 15^{ου} Κανόνα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας, ὅπου γίνεται παραπομπὴ σὲ αὐτὸ πού «ἡμῖν κατὰ παράδοσιν εὐλόγως προστέταται», τοῦ 91^{ου} Κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου, ὁ ὁποῖος κάνει λόγο περὶ παραδόσεων, ἐννοώντας στοιχεῖα τῆς Ἱερᾶς Παράδοσης, τοῦ 92^{ου} Κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου, ὁ ὁποῖος φέρει τὴν ἐπιγραφή «περὶ ἐγγράφων καὶ ἀγράφων παραδόσεων». Ὁ Π. Χριστινάκης παρατηρεῖ ὅτι ὁ ἐν λόγῳ Κανόνας τονίζει ὅτι ἀκόμη καὶ δόγματα ἦταν μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀγραφῆ παράδοσης, ὅπως καὶ πληθώρα ἄλλων στοιχείων, καθὼς «τὰ πλεῖστα τῶν μυστηρίων ἀγράφως ἡμῖν ἐμπολιτεύεται μετὰ πολλῶν ἐτέρων».

γορίες αποδίδονται με τὰ τρία ύποσύνολα τῆς παρατακτικῆς σύνδεσης τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ Συντάγματος «ιεροὶ ἀποστολικοὶ κανόνες» «ιεροὶ συνοδικοὶ κανόνες» καὶ «ιερὲς παραδόσεις». Κάποιοι ἀπὸ τοὺς ἱερούς ἀποστολικούς κανόνες δικαίου ἀνήκουν στὸ γραπτὸ δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας καὶ μετὰ αὐτὸ τὸ κριτήριον διακρίνονται ἀπὸ τίς «ιερὲς παραδόσεις», ἐνῶ ἀπὸ τοὺς γραπτοὺς μόνον οἱ περιεχόμενοι στοὺς 85 ἀποστολικούς κανόνες ποὺ ἐπικυρώθηκαν ἀπὸ τὴν Πενθέκτη καὶ ὅσοι ἀναφέρονται ρητὰ κατὰ παραπομπὴ ἢ ὡς κατευθυντήριες ἀρχές στοὺς Ἱερούς Κανόνες ἔχουν ἐνταχθεῖ στὸ κανονιστικὸ περιεχόμενον τοῦ *corpus* τῶν Ἱερῶν Κανόνων, δηλαδή στοὺς «ιερούς συνοδικούς» κανόνες δικαίου. Μετὸν ὅρον «ιερὲς παραδόσεις» ὁ συνταγματικὸς νομοθέτης περιγράφει τὸν ἄγραφον νόμο τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως.

Συνεπῶς δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ ὅρος «ιερὲς παραδόσεις» στερεῖται νομικῆς σημασίας. Μετὰ βᾶσιν τὸ ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος εἶναι δυνατόν ἕνας ἄγραφος κανόνας δικαίου τῆς Ἐκκλησίας, λόγω τῆς συνταγματικῆς του κατοχυρώσεως, νὰ θέτει ἐκτὸς συνταγματικῆς τάξεως ἕναν γραπτὸ καὶ φυσικὰ μεταγενέστερο αὐτοῦ κανόνα δικαίου τοῦ κοινοῦ νομοθέτη. Γιὰ παράδειγμα, ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ὀρθόδοξους ναοὺς, θὰ ἦταν ἀντισυνταγματικὴ πολεοδομικὴ διάταξις ποὺ νὰ ἀπαγορεύει τὸν ἀνατολικὸ προσανατολισμὸ τοῦ Ἱεροῦ ὀρθόδοξου Ναοῦ. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι, ἂν πολεοδομικῶς εἶναι ἀδύνατον ὁ Ναὸς νὰ ἔχει πρόσοψιν ἐπὶ τοῦ οἰκοπέδου ὥστε τὸ Ἱερὸ νὰ βλέπει πρὸς ἀνατολὰς, θὰ ὑποχωρήσει ὁ πολεοδομικὸς νόμος προκειμένου νὰ ἐκδοθεῖ κατὰ παρέκκλιση τῶν κειμένων πολεοδομικῶν διατάξεων ἄδεια ἀνέγερσης ναοῦ. Ἀπλῶς θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἄλλος τόπος γιὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ.

Τὰ πράγματα εἶναι ἀπλούστερα, ὅταν ἡ διάστασις ἀφορᾷ διοικητικῆς φύσεως ζητήματα, ὅμως γίνονται πιὸ σύνθετα στὸν χῶρον τοῦ ποινικοῦ δικαίου, ὅπου ἰσχύει ἡ ἀρχὴ *nullum crimen nulla poena sine lege* μετὰ τίς τέσσερις πτυχές, δηλαδή *sine lege praevia, lege scripta, lege certa* καὶ *lege stricta*. Ἡ ἀρχὴ τοῦ *sine lege scripta* παρακάμπτεται ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν «ιερῶν παραδόσεων». Γιὰ παράδειγμα τίθεται τὸ ἐρώτημα ἂν ἀπαλλάσσεται τῆς πειθαρχικῆς του εὐθύνης ὑπάλληλος τοῦ Δήμου, ὁ ὁποῖος, ἐπικαλούμενος τὸ ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος, ἀρνεῖται νὰ παρᾶσχει τίς ὑπηρεσίες του καὶ νὰ ἐκτελέσει τὴν ἐντολὴ τῆς προϊσταμένης του ἀρχῆς νὰ ἀποτεφρώσει ἕναν ὀρθόδοξο χριστιανό, ἀκόμη καὶ ἂν τὸ ἔχει ζητήσῃ ἡ οἰκογένειά του, καὶ ἀκόμη καὶ ἂν ὁ ἴδιος δὲν εἶναι ὀρθόδοξος χριστιανός (ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἐπικαλεσθεῖ τὸ ἄρθρο 13 τοῦ Συντάγματος). Ἡ ἀπαγόρευσις τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν συνιστᾷ προσβολὴ κανόνα δικαίου τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως καὶ συνεπῶς ἐμπίπτει στὶς ἱερὲς παραδό-

σεις του άρθρου 3 του Συντάγματος. Επίσης, αν παρά τη σχετική συνοδική «έπιφώνηση» επίσκοπος εξακολουθεί να υποδειγματίζει στο ποίμνιό του παρηλλαγμένο και αλλοιωμένο το σημείο του Σταυρού, ο επίσκοπος δεν θα μπορέσει να προσβάλει βασίμως την καταδικαστική απόφαση του αρμόδιου εκκλησιαστικού δικαστηρίου ενώπιον του πολιτικού δικαστηρίου ισχυριζόμενος έλλειψη ιεροκανονικής θεμελιώσεως της πειθαρχικής ποινής. Ο υποδειγματισμός του τρόπου εκτέλεσης του σημείου του Σταυρού είναι άγραφος ιερός νόμος της Έκκλησίας και η προστασία του τρόπου εκτέλεσης ανάγεται στην άγραφη αποστολική Κανονιστική Παράδοση.

Συνεπώς, τα συνταγματικά όρια αναθεώρησης του νομικού καθεστώτος της Έκκλησίας της Ελλάδος περιλαμβάνουν όλες τις κανονιστικού περιεχομένου διατάξεις που την διέπουν, είτε γραπτές, είτε προφορικές, αρκεί να είναι ιερές, να αποτελούν στοιχεία της Ιερᾶς Παραδόσεως, στην οποία περιλαμβάνονται οι αποστολικοί και συνοδικοί κανόνες αλλά και οι ιερές παραδόσεις.

Η έρμηνεία αυτή έχει και άλλο ένα πλεονέκτημα σε σχέση με την νομική έρμηνεία της διατύπωσης, η οποία εστιάζει στην στερεοτυπική εμφάνιση των ιεροκανονικών κειμένων και γι' αυτό αδυνατεί να προσδώσει νομική σημασία στον όρο «ιερές παραδόσεις», καθώς η κατευθυντήρια γραμμή αντιμετώπισης της μελλοντικής εφαρμοστικής αντιμετώπισης νέων νομοθετημάτων που τυχόν προσκρούσουν στην Κανονική Παράδοση περιλαμβάνει το σύνολο της Κανονικής Παραδόσεως, το όλον του δικαίου της Έκκλησίας και όχι μόνον ό,τι έχει μέχρι σήμερα μετουσιωθεί σε γραπτό δίκαιο. Τοῦτο έχει τεράστια σημασία για τὸν Ἕλληνα νομοθέτη, καθότι στην περίπτωση που ένας άγραφος κανόνας δικαίου της Ιερᾶς Παραδόσεως περιληφθεί σε γραπτό νομοθέτημα της Έκκλησίας, δεν μπορεί να γίνει επίκληση της αρχῆς της νομιμότητας για να αιτιολογηθεί ἡ μὴ ἀναδρομική ἐπίδρασή του στο δίκαιο που παράγει ὁ κοινὸς νομοθέτης. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ δίκαιο τῆς Ιερᾶς Παραδόσεως, αὐτὸ ἔχει τὸ στοιχεῖο τοῦ ἀνέκαθεν καὶ ἐς αἰεὶ ἰσχύοντος, εἴτε εἶναι γραπτὸ εἴτε ὄχι.

III. Τὸ πραγματικὸ πρόβλημα

Οἱ μεταβολές τῆς κοινῆς νομοθεσίας σὲ θέματα διοίκησης, ὀργάνωσης, ὑπαλληλικῆς δικαίου, διαχείρισης περιουσίας τῶν Ν.Π.Δ.Δ. καὶ οἱ περιστασιακὲς ἀποσπασματικὲς τροποποιήσεις-συμπληρώσεις διατάξεων ἐκκλησιαστικῆς δικαίου προκαλοῦν νομοθετικὰ κενὰ καὶ δυσαρμονίες. Γιὰ πα-

ράδειγμα δὲν ἔχουν ἐπιλυθεῖ ζητήματα ὅπως, λ.χ., ἂν οἱ διατάξεις τοῦ Π.Δ. 715/79, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν τῇ διοικητικῇ ἐποπτεία τοῦ Ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν κατὰ τὴν ἀγορὰ ἢ πώληση περιουσιακοῦ στοιχείου Ν.Π.Δ.Δ., ἐφαρμόζονται καὶ στὰ ἐκκλησιαστικὰ Ν.Π.Δ.Δ. ἢ ἂν εἶναι συνταγματικῶς ἐπιτρεπτὴ ἢ νομοθετικὴ ἀπαγόρευση τῆς συγχώνευσης ἢ κατάργησης ἐνοριῶν σὲ παραμεθόριες περιοχὲς ἢ ἢ *ex lege* κληρονομία μοναχοῦ ἀπὸ τῆ Μονῆ τῆς μετανοίας του, ὅταν αὐτὸς πρὸ τοῦ θανάτου του εἶχε ἐγκαταλείψει τὸν μοναχικὸ βίον καὶ εἶχε ἀλλάξει θρησκεία. Τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἔρχονται συχνὰ στὸ προσκήνιο εἶναι τὰ ἑξῆς: Πότε οἱ ἐπὶ τῶν Ν.Π.Δ.Δ. μεταβολὲς τῆς κοινῆς νομοθεσίας ἀφοροῦν καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ νομικὰ πρόσωπα καὶ πότε ἰσχύει ὁ κανὼνας τῆς ὑπερίσχυσης τοῦ εἰδικότερου (ἐκκλησιαστικοῦ) νόμου (*jus specialis*) ἔναντι μεταγενέστερων μὲν ἀλλὰ γενικῆς ἐφαρμογῆς διατάξεων (*jus generalis*); Κατὰ πόσον οἱ ἱεροὶ κανόνες παίζουσι ρυθμιστικὸ ρόλο στὴν ὀριοθέτηση τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀνωτέρω γενικῶν νομοθετικῶν μεταβολῶν ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν νομικῶν προσώπων; Δικαιοῦται κανεὶς νὰ ὀμιλεῖ περὶ παρωχημένης αἰσθητικῆς τῶν πολυκαιρισμένων ἐκκλησιαστικῶν νομοθετημάτων καὶ περὶ ἀνάγκης ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομοθεσίας; Εἶναι βέβαιη ἢ διαπίστωση ὅτι οἰαδήποτε ἀπόπειρα νομοθετικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ εἶναι καταδικασμένη νὰ ἀποτύχει, ἂν ἐφαρμοσθεῖ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἢ μέθοδος τῆς προσθαφαιρέσεως ἐπιμέρους ρυθμίσεων καὶ ὄχι ἢ πλήρης ἀνασυγκρότηση τοῦ νομικοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐκκλησίας μὲ νέα δομικῆς ὑφῆς καὶ συστηματικοῦ χαρακτῆρα νομοθετήματα; Πῶς θὰ διασφαλισθεῖ ὅτι οἱ ἱεροὶ κανόνες θὰ παραμείνουν οὐσιώδεις συστατικὸ καὶ θεμέλιο αὐτῶν τῶν νέων νομοθετημάτων; Εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ ἀνωτέρω καὶ ἄλλα πολλὰ ἐρωτήματα δὲν ἀπαντῶνται, ἂν πρῶτα δὲν λυθεῖ τὸ καίριο ζήτημα τῆς διαμόρφωσης ἑνὸς κατάλληλου γιὰ τὴ σημερινὴ ἐποχὴ νομικοῦ πλαισίου, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος θὰ μπορεῖ νὰ ἐπιτελεῖ ἀπρόσκοπτα τὸ πνευματικὸ τῆς ἔργου καὶ νὰ ἐκπληρώνει ἀποτελεσματικὰ τὴν κοινωνικὴ τῆς ἀποστολή.

De lege ferenda, κατὰ τὴν ἄποψή μας, θὰ ἔπρεπε ἀπὸ πλευρᾶς νομοθετικῆς πολιτικῆς νὰ ἀκολουθηθεῖ μιὰ συνθετικὴ διεργασία βασισμένη στὴν κριτικὴ ἐπεξεργασία τῶν θέσεων ποὺ κατὰ καιροὺς ἔχουν διατυπωθεῖ⁶⁹, μὲ γνώμονα τὸ κοινὸ περὶ δικαίου αἶσθημα. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοήσει κανεὶς τὸ γεγονός ὅτι ἡ

69. Ἐκτενὴ βιβλιογραφία σὲ σχέση μὲ τὸ θέμα τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας καὶ τῆς συνταγματικῆς κατοχύρωσης τῶν ἱερῶν κανόνων βλ. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *ὁ.π.*, σελ. 129-143.

έλληνική κοινωνία είναι πολυφωνική και άνοικτη προς το πολυπολιτισμικό μοντέλο. Η πολυφωνία παρατηρείται και εντός των ευρύτερων πολιτικών σχηματισμών της χώρας, έχοντας υπερβεί τις άδρες γραμμές των προγραμματίων των ελληνικών κομμάτων. Η τοποθέτηση των πολιτών ως προς το θέμα εν πολλοίς σχετίζεται με το θρησκευτικό συναίσθημα εκάστου και τον τρόπο με τον οποίο το εκδηλώνει, όπως και με άλλους παράγοντες, όπως το αν ακολουθεί κανείς το ορθόδοξο δόγμα, αν ανήκει στο σώμα της Έκκλησίας της Ελλάδος ή αν θεωρεί ότι ανήκει σε άλλη Ορθόδοξη Έκκλησία ή ασπάζεται άλλη ομολογία ή θρησκεία. Περαιτέρω, το θρησκευτικό συναίσθημα, αλλά και η γενικότερη στάση απέναντι στο θείο, είναι πρωτίστως προσωπικό ζήτημα, και δεν είναι απαραίτητο να εκφράζεται μόνο μέσα από συγκροτημένες συλλογικότητες (π.χ. Έκκλησίες, θρησκευτικές κοινότητες, φιλοσοφικές ομάδες, πολιτικά κόμματα και άλλες συσσωματώσεις). Αλλά και αν ακόμη εκφράζεται μέσα από τη μετοχή στη ζωή και τη δράση κάποιου συγκεκριμένου συλλογικού σώματος, αυτό δεν σημαίνει ότι μπορεί να συσχετισθεί με τις επίσημες απόψεις των οργάνων εκπροσωπήσεώς του. Ός εκ τούτου, δεν είναι βέβαιο ότι όποιος έχει ενεργό και συνειδητή μετοχή στη ζωή της Έκκλησίας εναντιώνεται σε ένα λιγότερο σφικτό έναγκαλισμό της Έκκλησίας της Ελλάδος με το Κράτος, ή ότι κάποιος που δεν είναι μέλος της ή είναι αδιάφορος, ουδέτερος, πολέμιος των δογμάτων της ή αγνωστικιστής, είναι και κατ' ανάγκην αντίθετος στον δημόσιο χαρακτήρα του νομικού προσώπου της. Συνεπώς, η τοποθέτηση των πολιτών υπέρ ή κατά του υπάρχοντος νομικού status της Έκκλησίας της Ελλάδος, ή υπέρ ή κατά ενός ώρισμένου βαθμού χειραφετήσεως ή χωρισμού της από το Κράτος δεν μπορεί ούτε στο ελάχιστο να αποτυπωθεί στατιστικά με βάση διαγράμματα που απεικονίζουν την εκλογική δύναμη των κομμάτων, ή τα μεγέθη του ορθόδοξου πληρώματος ή των μελών άλλων Έκκλησιών, θρησκειών ή φιλοσοφικών ομάδων ή και άλλου είδους συσσωματώσεων, των οποίων μάλιστα το μέγεθος αλλά και η κοινωνική απήχηση είναι αρκετά εύμετάβλητη.

Η πείρα περίπου 200 ετών σχέσεων της Έκκλησίας της Ελλάδος και του ελληνικού Κράτους μπορεί να αποβεί χρήσιμη για την αποφυγή οποιασδήποτε όξυνσης και να λειτουργήσει θετικά, ώστε να προχωρήσουν τα πράγματα προς την κατεύθυνση του άνοιχτου κοινωνικού διαλόγου, τη μετριοπάθεια και τη νηφαλιότητα στις επιμέρους προσεγγίσεις. Ο διάλογος Έκκλησίας και Πολιτείας, εκτός από θεολογικός, είναι από τη φύση του πολιτικός διάλογος. Σε επίπεδο γενικών αρχών και τα δύο μέρη είναι φορείς του πολιτικού πολιτισμού που εξιμνέεται ως σεβασμός απέναντι στην άλλη πλευρά. Τον κύριο λόγο

άλλωστε έχει ο ίδιος ο έλληνας λαός, ο οποίος αναγνωρίζει ακόμη στην πλειονότητά του, άσχετα από τη θρησκευτική του πίστη, την Έκκλησία ως «μητέρα του έθνους»⁷⁰. Η λαϊκή συνείδηση του ιστορικού αυτού ρόλου υπήρξε έναρξης από τα πρώτα βήματα του νεοσύστατου ελληνικού Κράτους, ανεξαρτήτως της πολιτικής διαχείρισης (ή/και έκμετάλλευσης) αυτής από παράγοντες του δημοσίου βίου⁷¹. Το γεγονός ότι ουδέποτε μέχρι και σήμερα έλλειψαν από την πολιτική σκηνή της Χώρας πανηγυρικές δηλώσεις ήγετικών πολιτικών φυσιογνωμιών –και μάλιστα και από τον χώρο της κεντροαριστεράς– περί των ακατάλυτων δεσμών Έκκλησίας και Έθνους, καταδεικνύει την έντυπια αδιάλειπτη συνέχεια της συνείδησης αυτής⁷².

70. Ο εύρως χρησιμοποιούμενος αυτός χαρακτηρισμός καθιερώθηκε ως όρος κυρίως από τον Ιωάννη Καποδίστρια [Βλ. την από 18 Απριλίου 1819 έγκυκλιο επιστολή του Ιωάννη Καποδίστρια στο *Η Ήπειρος, ο Άλη Πασάς και η Έλληνική Έπανάσταση. Προξενικές εκθέσεις του Γουίλιαμ Μέιερ από την Πρέβεζα* (τόμος Α', 1819-1821), έπιμ. Ε. Πρεβελάκη, Κ. Καλλιτάκη-Μερακιοπούλου, έκδ. Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Νεώτερου Έλληνισμού Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1996, σελ. 373 έπ.]. Η λαϊκή συνείδηση της ιστορικής προσφοράς της καθόλου Όρθοδόξου Έκκλησίας στο έθνος των Έλλήνων είναι έναρξης από τα πρώτα βήματα του νεοσύστατου ελληνικού Κράτους, ανεξαρτήτως της πολιτικής διαχείρισής της από παράγοντες του δημοσίου βίου (Βλ. περισσότερα στο Σπ. Τρωιανού - Χ. Δημακοπούλου, *Έκκλησία και Πολιτεία. Οί σχέσεις τους κατά τον 19' αιώνα, (1833-1852)*, έκδ. Άντ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1991). Ουδέποτε έλλειψαν από την πολιτική σκηνή πανηγυρικές δηλώσεις ήγετικών πολιτικών φυσιογνωμιών περί των ακατάλυτων δεσμών Έκκλησίας και Έθνους, πράγμα που με μια έντυπια αδιάλειπτη συνέχεια επικαιροποιείται με τις κατά καιρούς πανηγυρικές διατυπώσεις σημερινών πολιτικών προσώπων της Χώρας.

71. Βλ. περισσότερα στο Σπ. Τρωιανού - Χ. Δημακοπούλου, *Έκκλησία και Πολιτεία. Οί σχέσεις τους κατά τον 19' αιώνα (1833-1852)*, έκδ. Άντ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1991.

72. Την 27^η Ιανουαρίου 1988, ο τότε Υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου, κατά την προσφώνηση προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Δημήτριο Α' εκ μέρους της Έλληνικής Κυβερνήσεως κατά την ύποδοχή του στον Πειραιά, δηλώνει ότι «ή Όρθοδοξία είναι βασικό συστατικό της έθνικής πολιτιστικής μας παράδοσης και ταυτόχρονα βασικό συστατικό της διαμόρφωσης του ευρωπαϊκού πνεύματος», *Έκκλησία* 65 (1988) 625. Πρβλ. Φ. Νικητοπούλου, «Άναδρομή στον έορτασμό της έννεακονταετηρίδος της Μεγάλης Μονής της Πάτμου (25-27 Σεπτεμβρίου 1988)», *Γρηγόριος Παλαμάς* 74 (1991), σελ. 429-448, έδω: σελ. 443. Το 1981, ο ίδρυτής του ΠΑΣΟΚ Άνδρέας Παπανδρέου στο γνωστό *Συμβόλαιο με τον Λαό*, διακήρυξε ότι «οί δεσμοί της Έκκλησίας με το Έθνος και τον λαό πρέπει να διατηρηθούν. Κανείς δεν μπορεί να άγνοήσει τον θετικό ρόλο που έπαιξε ή Έκκλησία σε δύσκολες για το Έθνος και το Λαό στιγμές, όταν είχε δημοκρατική όργάνωση και ενεργό συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου» (<http://www.pasok.gr/portal/resource/section/sumvolaiioMenu>). Πρβλ. Φ. Νικητοπούλου, *ό.π.* σελ. 444-448, όπου μεταφέρονται και ανάλογες δηλώσεις του Κωνσταντίνου Μητσότακη. Το 2011, εν μέσω της μεγάλης οικονομικής κρίσης της Ελλάδας, ο Υπουργός Οικονομικών Ευάγγελος Βενιζέλος

Αυτή η αναμφισβήτητη ιστορική πραγματικότητα προσέδωσε στην Έκκλησία από της ίδρύσεως του ελληνικού Κράτους μια ιδιαίτερη παρηγορία απέναντι στην εκάστοτε πολιτειακή αρχή, αλλά και τον απαραίτητο ρεαλισμό, ώστε ακόμη και στις πιο δύσκολες εποχές να μην διολισθήσει, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, σε έθνοφυλετικά άτοπηματα⁷³. Για παράδειγμα, η διάσωση Έβραίων στην Ελλάδα κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής δεν ήταν μόνο μια πράξη χριστιανικής αγάπης και κοινωνικής αλληλεγγύης, ούτε μόνο μια έκδηλωση θάρρους απέναντι σε μια πανίσχυρη εξοντωτική μηχανή, αλλά και έμπρακτη βολή κατά του έθνοφυλετισμού, ο οποίος για την ορθοδοξία αποτελεί αίρεση⁷⁴.

Από την άλλη πλευρά, διανύοντας πλέον τη δεύτερη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα, δεν αναμένεται να υποστηρίξει κανείς ότι η Έκκλησία της Ελλάδος είναι σε θέση να χειραγωγήσει το ελληνικό Κράτος, ή ότι ο δημόσιος χαρακτήρας της θα μπορούσε να λειτουργήσει ενισχυτικά σε μια τέτοια ουτοπική επίδιωξη. Περαιτέρω, οποιοσδήποτε νηφάλιος έρευνητής οφείλει να δεχθεί ότι ακόμη και οι πιο συναινετικές σε ένα είδος χωρισμού Πολιτείας και Έκκλησίας φωνές από τον εκκλησιαστικό χώρο, αλλά και από τον πολιτικό στίβο και τον χώρο των γραμμάτων και της ελληνικής διανόησης, παραδέχονται την ανάγκη διατήρησης εκ μέρους του Κράτους ενός πνεύματος σεβασμού και αναγνωρίσεως του ρόλου της Έκκλησίας στην ελληνική κοινωνία. Είναι, κατά τη γνώμη μας, ο σεβασμός που αρμόζει και δικαιούται να απολαμβάνει κάθε μητέρα που έχει εκπληρώσει το καθήκον της, λαμβάνοντας μάλιστα υπ' όψιν ακόμη ότι

παραδέχθηκε ότι «η Έκκλησία συμβάλλει ήδη αποφασιστικά και είναι έτοιμη να συμβάλει ακόμα περισσότερο στην αντιμετώπιση και την υπέρβαση της κρίσης που αντιμετωπίζει η χώρα μας. Η κρίση αυτή δεν είναι μόνον οικονομική, είναι και κοινωνική, είναι και ήθικη. Οφείλουμε να διαφυλάξουμε την έθνική μας ενότητα και την κοινωνική μας συνοχή, άρα και ο λόγος και η πράξη της Έκκλησίας είναι καθοριστικής σημασίας» (<http://www.e-go.gr/news/article.asp?catid=17826&subid=2&pubid=128707432>).

73. Βλ. σχετικά Απ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Κριτική Θεωρία και κοινωνική λειτουργία της θρησκείας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2005, σελ. 284 έπ.

74. Περισσότερα για την καταδίκη του έθνοφυλετισμού και τη λεγόμενη θεολογία του έθνικου μισοσυνισμοῦ, βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΘΩΜΑ (ἀρχιμ.), «Ἡ Ὁρθόδοξη Διαχρονικὴ Ἀντιπρόταση στὴν Ἐννοια τῆς Ἐθνικῆς Ἐκκλησίας: ἡ Αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία», στὸ Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ - ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΘΩΜΑ, *Πολιτεία, Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ Θρησκευόμενα στὴν Ἑλλάδα*, Νομοκανονικὴ Βιβλιοθήκη 16, εκδ. Ἐπέκταση, σελ. 103. Βλ. καὶ ΙΕΡΟΘΕΟΥ ΒΛΑΧΟΥ, «Ἡ υπέρβαση τοῦ Ἐθνικισμοῦ καὶ ἡ Τοπικὴ Σύνοδος τοῦ 1872 γιὰ τὸν Φυλετισμό», *Παράδοση* 3.1 (1994), σελ. 44-51.

δέν μπορεί να αποκλεισθεί ή περίπτωση τῆς ἐπανενεργοποίησης τῶν ὑποστηρικτικῶν μηχανισμῶν της στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ὅταν παραστεῖ ἀνάγκη, ὅπως καταδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν παροῦσα οικονομικὴ κρίση τῆς Χώρας. Εἰδικά, ὡς πρὸς τὸ κοινωνικὸ ἔργο της, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἔχει ὑπερκεράσει κάθε δημόσιο καὶ ιδιωτικὸ φορέα δράσης σὲ ἔκταση, δικτύωση καὶ ποιότητα προσφορᾶς. Τοῦτο στηρίζεται κατὰ πολὺ στὴν οικονομικὴ αὐτοτέλεια τῶν ἐπιμέρους ἐκκλησιαστικῶν προσώπων σὲ τρία ἐπίπεδα ἐποπτείας καὶ ὀργανώσεως: ἐνοριακὸ, μητροπολιτικὸ (ἐπισκοπικὸ) καὶ κεντρικὸ (συνοδικὸ), μὲ δυνατότητα συνεργασίας καὶ δικτύωσης τόσο μεταξύ τους ὅσο καὶ μὲ ἄλλους ὀργανισμοὺς καὶ θεσμοὺς⁷⁵.

Ἐπίσης, σὲ συνάφεια μὲ ὅλα τὰ προαναφερθέντα μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι σὲ περίπτωσι χωρισμοῦ Ἐκκλησίας καὶ Κράτους θὰ τεθεῖ ζήτημα καὶ ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς νομικῆς προσωπικότητος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀντικατάστασι τοῦ ὄρου Ν.Π.Δ.Δ., ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν εἰσαγωγὴν του ἀπετέλεσε τὴν αἰχμὴν τοῦ δόρατος στὴ νομικὴ φιλολογία γύρω ἀπὸ τὴ νομικὴ θεώρησι τῆς Ἐκκλησίας, μὲ τὸν ὄρο «νομικὸ πρόσωπο εἰδικοῦ χαρακτήρα», ἢ κάποιον ἄλλο παραπλήσιο ὄρο, προσδιοριστικὸ μιᾶς νομικῆς ὄντητας, ἢ ὅποια ἀφ' ἑνὸς ὑπάγεται στὴν ἔννοια τῆς ἱστορικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀφ' ἑτέρου συνιστᾷ κατὰ συνταγματικὴν ἐπιταγὴν τὴν ἐπικρατοῦσα θρησκεία⁷⁶ σὲ ἓνα Κράτος, θὰ βρεθεῖ καὶ πάλι στὸ ἐπίκεντρο τῆς συζήτησης. Ἀπὸ μίαν τέτοια μεταρρύθμισι εἶναι ἀναγκαῖο νὰ προηγηθεῖ ἡ στάθμισι ἀφ' ἑνὸς τῶν θετικῶν παραμέτρων καὶ συνεπειῶν της καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν κινδύνων ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ παθολογίες ποὺ δὲν αποκλείεται νὰ προκύψουν λόγῳ τῆς de facto διατήρησης τοῦ δημόσιου ρόλου τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία⁷⁷, ὅταν μάλιστα

75. Εἶναι γεγονός ὅτι κατὰ τὴν τρέχουσα δύσκολη περίοδο τῆς οικονομικῆς κρίσης ἔχει ἀπονήσει ἢ συζήτησι περὶ τοῦ ἐνδεχομένου χωρισμοῦ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, ἐνῶ δὲν εἶναι τυχαία ἡ σύστασι Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἐπίλυσι θεμάτων ποὺ ἀπασχολοῦν τὴν Ἐκκλησία (ΦΕΚ 963B'/24-5-2011), μὲ μετέχοντες τὸν Ἰπουργὸ Παιδείας, τοὺς Ἰφυπουργοὺς Οἰκονομικῶν, Ἐσωτερικῶν, Ἐξωτερικῶν, ἓνα μέλος τοῦ ΝΣΚ, ἓναν ἐκπρόσωπο τῆς Δ.Ι.Σ., τὸν Πρόεδρο τῆς Διοικούσας Ἐπιτροπῆς τῆς Ε.Κ.Υ.Ο., τὸν Ἀρχιγραμματέα τῆς Δ.Ι.Σ., τὸν Εἰδικὸ Ἐπιστημονικὸ Σύμβουλο τῆς Δ.Ι.Σ.

76. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἐπικρατοῦσας θρησκείας, βλ. ἀντὶ πολλῶν Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Ἐλευθερία θρησκευτικῆς συνείδησης καὶ ἐπικρατοῦσα θρησκεία», *Ἐταιρία Νομικῶν Βορείου Ἑλλάδος* 38 (2000), σελ. 7-20.

77. Θ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας (Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ Συντάγματος)», *Χριστιανὸς ΚΘ'* (1990), τεῦχ. 293, σελ. 54-65, ἐδῶ: σελ. 64.

λιστα τὸ νομικὸ πρόσωπο τῆς Ἐκκλησίας σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση θὰ ἀπολαμβάνει μεγαλύτερης αὐτονομίας καὶ δὲν θὰ ὑπάγεται στὴ συνήθη ἱεραρχικὴ ἐποπτεία ἐκ μέρους τῶν κρατικῶν ὀργάνων⁷⁸. Ὁ δημόσιος χαρακτήρας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐπιβάλλεται ἐκ τῶν πραγμάτων ὄχι μὲ τὴ στενὴ νομικὴ ἔννοια τῆς ἄσκησης δραστηριότητας ποὺ ρυθμίζεται καὶ περιορίζεται ἀπὸ κανόνες δημοσίου δικαίου, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐκτεταμένης, συνεχοῦς καὶ ἐνεργοῦ παρουσίας της σὲ ὄλο σχεδὸν τὸ κοινωνικὸ φάσμα. Σὲ ὀρισμένα πεδία ὅπως ἡ φιλανθρωπικὴ τῆς δράση, ἡ δικτύωση καὶ ἀξιοποίηση ἀνθρώπινου δυναμικοῦ, ἡ συμμετοχὴ τῆς στὸν ἀξιολογικὸ ἴστὸ τῆς κοινωνίας κ.ἄ., ἡ παρουσία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀφορᾷ τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας, Ἕλληνες καὶ μετανάστες, ἀνεξαρτήτως θρησκευάματος. Συνεπῶς, τὸ Κράτος ἐνεργεῖ μὲ γνώμονα τὸ δημόσιο συμφέρον καὶ ὄχι μόνον τὸ συμφέρον μιᾶς μερίδας πολιτῶν, ἔστω καὶ πλειονοτικῆς, ὅταν προσεγγίζει θετικὰ καὶ προστατεύει τοὺς θεσμοὺς ὀργάνωσης καὶ διοίκησης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἄν σὲ ὅλα αὐτὰ προσθέσουμε θεσμούς, ὅπως εἶναι ἡ σχολικὴ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση τῶν ἐλληνοπαίδων ποὺ διαμένουν στὸ ἐξωτερικὸ, οἱ ἱεραποστολικὲς καὶ ἀνθρωπιστικὲς πρωτοβουλίες σὲ μόνιμη καὶ ἔκτακτη βάση στὴν ἀλλοδαπή, ἡ συμμετοχὴ σὲ διεθνεῖς ὀργανισμοὺς, διαλόγους, fora, διορθόδοξες καὶ διαχριστιανικὲς συνάξεις κ.ἄ., γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι ἡ δράση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπερβαίνει τὰ σύνορα τῆς Χώρας⁷⁹. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ δόκιμη ἀντικἀτάσταση τοῦ ὄρου Ν.Π.Δ.Δ. μὲ κάποιον ἄλλο ὄρο, ὁ ὁποῖος θὰ περιγράφει ἀκριβέστερα τὸ νομικὸ καθεστῶς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, προϋποθέτει τὴν ἐνίσχυση τῆς νομικῆς θεσμολογίας της μὲ δομὲς ποὺ θὰ περιφρουρήσουν τὸ «κοινωνικὸ» τῆς ἥθους, ὥστε οἱ κατὰ καιροὺς περιστατικῶς ἀναφυόμενες ἀνθρώπινες ἀστοχίες, ἀδυναμίες καὶ διαφωνίες νὰ μὴ εἶναι ἱκανὲς νὰ ἐκθέσουν σὲ κίνδυνο τὴ συνοχὴ τοῦ διοικητικοῦ ἴστού της.

Ἀπὸ μία πλευρὰ, δὲν μπορούμε νὰ ἀγνοήσουμε τὴν ὀλισθηρότητα τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν πορεία πρὸς τὴν «ἰδιωτικοποίηση» τῶν πρωτοβουλιῶν καὶ τὴν ἀπόλυτη χειραφέτηση τῶν μεθόδων καὶ τῶν δράσεων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλ-

78. Ε. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐγχειρίδιον Διοικητικοῦ Δικαίου*, Ἀθήνα 1978, σελ. 182 ἐπ., 279 ἐπ. Βλ. καὶ Θ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *ὁ.π.*

79. Ἡ συνταγματικὴ ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας ἐκδηλώνεται σὲ θέματα σεβασμοῦ τῆς ἀλλότριας πίστεως, στὴ διαπλοκὴ της μὲ τὸ κράτος σὲ θέματα κοινωνικῆς πρόνοιας, πολιτισμοῦ καὶ ἀπόδημου ἐλληνισμοῦ (Ε. ΜΠΕΗ, «Ἡ συνταγματικὴ ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας», *Τμ. τόμ. Ἀρχιεπ. Δημητρίου Τρακατέλη*, ἐκδ. Ἀντ. Σάκκουλα, Ἀθήνα 2002, σελ. 611-626).

λάδος από την κρατική έποπτεία, αν αναλογισθεί κανείς την επισκοποκεντρική της διοικητική δομή και τις παθολογίες που μπορούν να εμφανισθούν, παρά το δημοκρατικό της συνοδικό πολίτευμα. Και μόνο το ένδεχόμενο να καταστεί πιο εύπρωτο το εκκλησιαστικό σώμα από διάφορες βολές κατά της ύγιους διακυβέρνησης ενός τόσο μεγάλου σε έκταση και σε σημασία οργανισμού, επιτάσσουν την υπεύθυνη στάση έναντι σε κάθε μεταρρυθμιστικό νομοθετικό βήμα, το οποίο θα πρέπει να είναι σταθερό και συνειδητό και σε καμμία περίπτωση να μη βασίζεται σε ιδεολογικές αντιεκκλησιαστικές άφετηρίες, πολιτικές εμπάθειες ή υπεραπλουστευτικές προσεγγίσεις.

Από την άλλη, τα όφελη από μιὰ διεύρυνση της αυτονομίας της Έκκλησίας, χωρίς την πνικτική ιεραρχική έποπτεία εκ μέρους των κρατικών οργάνων, είναι βέβαιο ότι συνιστούν σημαντικό αντιστάθμισμα σε σχέση με την απώλεια κάποιων ξεπερασμένων τυποκρατικών και γραφειοκρατικών προνομίων. Δεν θα πρέπει να διαφύγουν της προσοχής των επιχειρούντων οποιαδήποτε μεταρρύθμιση στη νομική προσωπικότητα της Έκκλησίας της Ελλάδος όρισμένες παράμετροι όπως το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, ή πολυπολιτισμικότητα και ή μετανάστευση, ή διεθνής και εγχώρια οικονομία, οί διεθνείς εκκλησιαστικές σχέσεις, ή όμογένεια και ή ανάγκη ενίσχυσης της σύγχρονης ύγιους αντίληψης περι αειφόρου ανάπτυξης και γενικότερης άσκησης οίασδήποτε επιχειρηματικής δράσης εντός του πλαισίου των παγκόσμιων αξιολογικών τάσεων, όπως αυτών της οικολογίας και της προστασίας των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Αν συνδυασθούν τα προαναφερθέντα με την παρατήρηση ότι ή πλειονότητα του ελληνικού λαού ανήκει στα μέλη της Έκκλησίας της Ελλάδος⁸⁰, ενώ ή ισχύς της παρουσίας και έπιρροής των ήγετων της στον κοινωνικό ιστό των όρθόδοξων χριστιανών επιδέχεται πολλές διακυμάνσεις και διαβαθμίσεις (μεταξύ σφοδρότητας και χαλαρότητας), λόγω της αμφίδρομης σχέσεως μεταξύ της εκκλησιαστικής ήγεσίας και του πιστού λαού, συγκροτείται ένα συγκεκριμένο πεδίο έρευνας, μελέτης και επιστημονικού διαλόγου⁸¹.

80. Ό Φ. Νικητόπουλος παρατηρεί εν έτει 1978 ότι οί πολίτες του ελληνικού Κράτους, συμβαίνει να είναι, σχεδόν στο σύνολό τους, και μέλη της Έκκλησίας, (ώστε να έχομε σ' αυτό το σημείο σχεδόν απόλυτη σύμπτωση μεταξύ *societas civium* - των *cives rei publicae* - και *societas fidelium* - των *fideles ecclesiae*). Η παρατήρηση αυτή εξακολουθεί να ισχύει εν πολλοίς και σήμερα (βλ. Φ. ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Cursus Renovationis Canonicae». Μία αξιοπρόσεκτη πρωτοβουλία και ή δική μας πραγματικότητα», *Κληρονομία* 10.2. (1978), σελ. 313- 364, έδω: σελ. 356.

81. Ένδιαφέρουσα είναι ή περίπτωση του γερμανικού δικαίου, όπου ή νομική προσωπικότητα των Έκκλησιών, μεταξύ των οποίων και ή Όρθόδοξη Μητρόπολη Γερμανίας, τυγχάνει

Λόγω τῆς αἰωρούμενης συζητήσεως καὶ τῶν διαφοροποιήσεων τῶν τοποθετήσεων εἰδικῶν ἐπιστημόνων καὶ μὴ ἐπὶ τοῦ θέματος, δὲν διαφαίνεται πρὸς τὸ παρὸν ὀριστικοποίηση καταληκτικῆς θέσεως. Πάντως, εἶναι σαφές ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, στὸ πλαίσιο τῆς καθόλου Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐξυπηρετεῖ τὸ κοινὸ ἀγαθὸ καὶ δημιουργεῖ ἓνα πλέγμα ἐννόμων σχέσεων *δημοσίου ἐνδιαφέροντος*. Γίνεται ἀντιληπτό ὅτι ὁ ἐγγύτερος στῆν ὑπερ-θετικὴ περιγραφή τῆς πραγματικότητος τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας (νομο)θετικὸς ὀρισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἀντληθεῖ ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ σφαῖρα, ἀλλὰ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ δημόσιο ὄφελος, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ *bonum commune*, τὸ ὁποῖο ὑπερβαίνει τὴ στενὴ ἔννοια τοῦ κρατικοῦ δημοσίου συμφέροντος. Πρέπει ὅμως νὰ γίνῃ ἀντιληπτό ὅτι ὁ πυρήνας τοῦ προβλήματος δὲν ἐντοπίζεται στὸ παρεπόμενο ζήτημα τῆς «νομοθετικῆς ὀνοματοδοτήσεως» τῆς νομικῆς ὄντοτητας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ὁ νομικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς δὲν εἶναι ζήτημα ὀρολογίας, ἀλλὰ θεσμολογίας. Αὐτὸ πού θὰ μπορούσε νὰ τεθεῖ ὡς πρόταση καὶ ὡς ἔναυσμα συζητήσεως ἀφορᾷ τὴν ἀνάδειξη τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς ὡς θεμελιώδους ἀρχῆς διαλόγου. Ὁ διάλογος πρέπει νὰ εἶναι πρωτίστως κοινωνικὸς. Ἡ βάση τῆς συζήτησης, κατὰ τὴ γνώμη μας, θὰ πρέπει νὰ θέσει ὡς κριτήριον ἀξιολόγησιν τῶν διαφορῶν προτάσεων τὸ δημόσιο ὄφελος πού ἀποκομίζεται ἀπὸ τὴ στρατηγικὴ ἐνίσχυση καὶ προστασία τοῦ ἐποικοδομητικοῦ (κοινωνικοῦ-πνευματικοῦ) ρόλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Εἶναι πλέον σὲ ὅλους ἀντιληπτό ὅτι τὰ πρόσωπα πού διαχειρίζονται τὰ τῆς Πολιτείας καὶ τὰ πρόσωπα πού οἰκονομοῦν τὰ τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι φορεῖς ἐξουσίας, ἀλλὰ φορεῖς ἐκπροσωπήσεως. Καταλυτικὸς καὶ ρυθμιστικὸς παράγοντας στὸν διάλογο Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ ὀρθόδοξου πληρώματος καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ ἰσχυρὴ ποσόστωση τῆς πληθυσμιακῆς ταυτοποίησης τῶν δύο μεγεθῶν ἀποτελεῖ μὴ πραγματικότητα ἢ ὁποῖα, εἴτε διὰ τοῦ σχήματος τῆς ὑπερβολῆς ὡς πρὸς τὴ σημασία τῆς ἀπὸ τὴ μία πλευρᾶ, εἴτε διὰ τῆς συστηματικῆς ὑποτίμησής τῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν ἔχει ἀξιοποιηθεῖ ὅσο θὰ ἔπρεπε ὡς ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἀνάγκης συγκλίσεως τῶν διαφορῶν ἀπόψεων ἢ ἔστω ὡς ἀφετηρία γόνιμου διαλόγου.

εἰδικῆς προστασίας. Βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Ἡ Ἑλληνικὴ Ὁρθόδοξος Μητρόπολις Γερμανίας καὶ ὁ Καταστατικὸς Χάρτης αὐτῆς», στὸ *Ζητήματα Βυζαντινοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου Ι*, ἐκδ. Ἄντ. Ν. Σάκουλα, Ἀθήνα 1990, σελ. 33-51, ἐδῶ: σελ. 38-42.

IV. Συμπέρασμα

Στην Ελλάδα η ρητορική της ανάγκης επαναπροσδιορισμού των σχέσεων Έκκλησίας και Πολιτείας είναι πλέον παρωχημένη. Έχει δημιουργηθεί μια 200ετής νομική παράδοση του συστήματος της «νόμω κρατούσης Πολιτείας», το οποίο βελτιώθηκε βαθμηδόν και έχει φθάσει σε ένα ύψηλο επίπεδο νομικού πολιτισμού: νομοθετική και νομολογιακή ενίσχυση της θρησκευτικής ελευθερίας και διοικητική έναρμόνιση του έποπτικού ελέγχου με την πιό φιλελεύθερη ευρωπαϊκή νομοθεσία που αφορά τα δικαιώματα των θρησκευτικών νομικών προσώπων και έχει απαμβλύνει την πολιτειακή νοοτροπία.

Κατά τη γνώμη μας το πρόβλημα είναι άλλο και το έχει δημιουργήσει ή επιδερμικότητα ως προς τη νομική αντιμετώπιση των στοιχείων που σημαίνουν οι όροι «ιεροί, αποστολικοί και συνοδικοί κανόνες και ιερές παραδόσεις». Η ρηχή προσέγγιση των όρων ως δηλωτικών των ιεροκανονικών κειμένων, τους Έρρους Κανόνες (και ενίοτε της άπροσδιόριστης ως προς την έκταση του περιεχομένου της Έρρας Παραδόσεως) άπλωσε το πέπλο της συνταγματικής κατοχυρώσεως και προστασίας μόνο στις στερεοτυπικές εκφάνσεις των ιεροκανονικών κειμένων έξοβελίζοντας την άγραφη Κανονική Παράδοση, και έτσι επέτρεψε την εισχώρηση στην έλληνική έννομη τάξη πληθώρας διατάξεων, οι όποιες υπό το πρόσχημα ότι δέν έρχονται σε αντίθεση με τα στερεοτυπικά κείμενα της Έρρας Παραδόσεως (πώς θά μπορούσαν άλλωστε, αφού ρυθμίζουν ζητήματα της σύγχρονης πραγματικότητας που εκφεύγουν της αντίληψης του ιστορικού κανονικού νομοθέτη;) διέπουν την εν τῷ κόσμῳ ζωή και παρουσία της Νύμφης Χριστού Έκκλησίας και έπηρεάζουν την καθημερινότητά της, χωρίς να τίθεται καν ή ύποψία στον νομικό έρμηνευτή ότι υπάρχει χρεία έρευνας της κανονικότητάς τους. Το πλήθος των πολιτειακών διατάξεων, οι περισσότερες άφορμώμενες από την έξισωτική έξομοίωση ενός «θείου καθιδρύματος» με Ν.Π.Δ.Δ., έξομοίωση που πολλές φορές μάλιστα είναι και άποτυχημένη καθ' ότι έντοπίζονται πολλές ανισότητες εις βάρος της Έκκλησίας έναντι των άλλων Ν.Π.Δ.Δ.⁸², διατηρώντας τον ύδροκεφαλισμό της πολιτειακής νομοθεσίας έναντι της έκκλησιαστικής.

Άκόμη και αν οι έπιμέρους διατάξεις τυπικά και ουσιαστικά δέν προσκρούουν στα στερεοτυπικά κείμενα των Έρρων Κανόνων, αυτό δέν σημαίνει ότι δέν

82. Βλ. Εισήγηση του Νομικού Συμβούλου της Έκκλησίας της Ελλάδος Θεοδώρου Παπαγεωργίου (έδῶ: σελ. 235 κ.έξ.).

ἀλλοιώνουν τὴν Κανονικὴ Παράδοση, ὡς μέρους ἑνὸς ὀγκώδους συνονθυλεύματος πὸν ἐμποδίζει τὴν ἐκπλήρωση τοῦ γενικώτερου Κανονικοῦ αἰτήματος γιὰ οὐσιαστικὴ εὐκρίνεια στὴ νομοθετικὴ καὶ ἐφαρμοστικὴ παραλληλία τῶν δύο ἐννόμων τάξεων, τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτειακῆς.

Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ὁ βαθμὸς οἰκείωσης καὶ τὸ σύστημα τῆς σχέσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας, ἀλλὰ ἡ ἔλλειψη τοῦ κατάλληλου βουλευτικοῦ ὑποστρώματος ἀπὸ πλευρᾶς Πολιτείας νὰ καταρρίψει τὸν Πύργο τῆς Βαβέλ πὸν ἡ τελευταία ἔχει δημιουργήσει, ὥστε πάνω στὰ θεμέλια τῶν κανόνων δικαίου τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως νὰ κατασκευασθεῖ μὲ τὰ σύγχρονα νομοτεχνικὰ ἐργαλεῖα τῆς διαφάνειας καὶ τῆς συστηματικῆς καὶ κωδικοποιημένης ἐκθέσεως ἕνα νέο, εὐκοσμο καὶ λειτουργικὸ δικαικὸ οἰκοδόμημα.

Τὸ *θεῖο καθίδρυμα* τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ὄρατός –κατὰ τὴν αὐτομαρτυρία του– ἐπὶ γῆς ἄρραφος καὶ ἄφθαρτος χιτώνας τοῦ Χριστοῦ, στὴν Ἑλλάδα, τὸ λίκνο τῆς Ὁρθοδοξίας, ἐξακολουθεῖ νὰ περιβάλλεται ὡς πρὸς τὶς νομικὲς τῆς σχέσεις μὲ τὸ πολυκαιρισμένο ἔνδυμα τοῦ Ν.Π.Δ.Δ. καὶ πλέον ὑφίσταται τὶς συνέπειες τοῦ ἑλληνικοῦ φαινομένου τῆς δαιδαλώδους πολυνομίας καὶ τῆς ἐμβαλωματικῆς νομοτεχνικῆς νοοτροπίας τοῦ κοινῶν νομοθέτη. Οἱ κοινῶν τοῦ δικαίου τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας ἔχουν ἐξοικειωθεῖ μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ράκου. Ὅχι μόνον τὰ εὐσεβῆ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, οὔτε μόνον οἱ εὐαισθητοποιημένοι σὲ θέματα νομικοῦ πολιτισμοῦ πολῖτες, ἀλλὰ κάθε νοήμων νοῦς ὀφείλει νὰ παραδεχθεῖ ὅτι ἀξίζει ἕνα καλύτερο ἔνδυμα στὴ «Νύμφη» τοῦ Χριστοῦ.